

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo õppetool

Grete Allandi

**Endel Kõksi kirjavahetus Arno Vihalemmaga: Endel Kõks kui
moodne kunstnik ja pagulane**

Bakalaureusetöö

Juhenadaja Tõnis Tatar

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Elulugu ja looming.....	6
1.1. Noorus ja õpinguaastad.....	6
1.2. Okupatsiooniaeg	9
1.3. Paguluses.....	10
2. Endel Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetus.....	16
2.1. Sõprus Arno Vihalemmaga.....	18
2.2. Isiklikud teemad.....	20
2.3. Mõtted elust	23
2.4. Kunst ja kunstnikud	24
3. Pagulaskunstnike küsimus	27
3.1. Pagulus ja pagulaskunstnik	28
3.2. Endel Kõks pagulaskunstnikest	31
4. Moodsa kunsti küsimus.....	36
4.1. Endel Kõksi mõtted kunstist	37
4.2. Endel Kõksi mõtted moodsa kunsti olukorrast Rootsis	38
4.3. Endel Kõksi mõtted moodsa kunsti olukorrast eesti kunstnike töödes	40
Kokkuvõte.....	44
Lisad.....	47
Kasutatud kirjandus	49
Summary	54

Sissejuhatus

Endel Kõks on üks paljudest eesti kunstnikest, kes oli sunnitud jätma kodumaa ja elama suurema osa elust võõrsil. Otsiva vaimu ja uuendustele avatud kunstnikuna suutis Kõks ka eksiilis elades säilitada loomingulisuse ja jätkata oma elutööd kunstnikuna. Tema huvi ei piirdunud ainult kunstiloominguga, vaid ta võttis sõna ka kunstiteoreetilistes küsimustes. Seda tõendavad tema arvukad artiklid, mis ilmusid väliseesti ajakirjanduses.

Käesoleva töö eesmärk on analüüsida pagulastemaatikat ja Kõksi modernismipüüdeid. Põgusalt olen käsitlenud ka teisi aspekte tema elus ja loomingus. Pagulasena võõrsil elamine jätab alati jälje inimese elutunnetusse ja mõttemaailma. Nii on ka Kõksi puhul märgatav tema pagulase staatusega kaasnevate hoiakute ja probleemide esilekerkimine, eelkõige raskused enese kunstnikuna kehtestamisel. Kõigele uuele avatus iseloomustas Kõksi juba tema loomingu algaastatel, nii olid ka paguluses elades talle tunnuslikud uute ideede omaksvõtt ja katsetused erinevate stiilidega.

Eespool mainitud teemade käsitlemisel olen kasutanud Kõksi kirjavahetust Arno Vihalemmaga. Seetõttu olen lähtunud suures osas neist seisukohtadest, mis joonistuvad välja kirjadest. Nendes leiduvatele seisukohtadele ja arvamustele olen lisanud tähelepanekuid Kõksi elu ja loomingut käsitlevast kirjandusest, samuti Kõksi kirjutatud artiklitest. Kõksi ja Vihalemma kirjavahetuse puhul olen analüüsimiseks kasutanud peamiselt Kõksi kirju Vihalemmale, kuna nendes avalduvad selgelt Kõksi mõtted ja seisukohad.

Töö kirjutamise ajendiks oli huvi eesti pagulaskunstnike elu ja loomingu vastu. Erinevalt Eestis tegutsenud kunstnikest, on väliseesti kunstnike elu ja looming ühtaegu nii tuntud kui tundmatu. Ka nõukogude okupatsiooniajal ei olnud Kõks kunstnikuna Eestis unustuse hõlma vajunud, tema töid eksponeeriti mitmel näitusel. Kuid suur osa tema pagulasaja loomingust on senini avastamata. Tänu Kõksi perekonnale on Eestisse jõudnud tema arhiiv, mis sisaldab ka kirjavahetusi teiste kunstnikega. Need kirjad annavad võimaluse heita pilk Kõksi

mõttemaailma, näha teda lähemalt inimese ja kunstnikuna. Ja seetõttu on kirjavahetus oluliseks allikaks tema loomingu ja vaadete mõistmisel ja mõtestamisel.

Endel Kõksi kohta on ilmunud hulgaliselt tutvustavat kirjandust. 1989. aastal ilmunud Kõksi isikunäituse kataloog annab tema loomingust lühikese ülevaate, samal aastal ilmus ajakirjas Kunst Vappu Vabari artikkel Kõksist. 2010. aastal toimunud Kumu kunstmuuseumi ja Tartu Kunstmuuseumi koostööna asetleidnud näituse „Eesti kunst paguluses“ kataloogis sisaldub samuti Tiit Talvistu kirjutatud artikkel Kõksist. 2012. aasta lõpus ja 2013. aasta alguses Tartu Kunstmuuseumis toimunud näituse „Endel Kõks: vaprus, vabaduse ja rõõmuga!“ kataloog annab igakülgse ülevaate Endel Kõksi loomingulisest tegevusest. Talvistu koostatud kataloogi ariklite autorid on pööranud tähelepanu Kõksi maali- ja graafikaloomingule nii paguluse-eelsel kui paguluse ajal. Lisaks sellele on vaatluse all ka tema kunstiteoreetilised kirjutised ja Kõks kui eesti pagulaskunsti ajaloo säilitaja. Kõks on leidnud käsitlemist ka kunstikoolist Pallas kirjutatud uurimustes. Samuti on ilmunud artikleid väliseesti ajakirjanduses.¹ Kirjutisi Endel Kõksist olen kasutanud ka oma uurimistöös, kuid töö peamiseks allikaks on siiski tema kirjad Arno Vihalemmale.

Töö esimeses peatükis olen andnud ülevaate Kõksi eluloost ja loomingust. Keskendun esmalt Kõksi õpingutele ja loometööle Eestis ning seejärel pagulusele Saksamaal Geislingeni põgenikelaagris. Järgnevalt olen rääkinud Kõksi tegevusest Rootsi kunstimaastikul – näitustel esinemisest, kirjutamistegevusest – ning lähemalt loometeest. Teises peatükis olen võtnud vaatluse alla Endel Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetuse, andes ülevaate kirjades sisalduvatest teemadest. Kirjavahetuses Vihalemmaga kerkivad esile Kõksi arusaamad pagulaststaatus ja moodsa kunsti vallas, mistõttu olen uurinud neid teemasid lähemalt. Nii keskendun kolmandas peatükis pagulaste identiteedile ning sellest

¹ Reets, P. Endel Kõksi kunstitee. – *Mana* nr. 4, 1962; *Vaba Eesti Sõna* nr. 45, 08.11.1962; Reets, P. E. Kõksi näitus Torontos. – *Eesti Postimees* nr. 242, 17.10.1968; Reets, P. Endel Kõksi juubeliks. – *Vaba Eesti Sõna* nr. 16, 22.04.1982; Reets, P. Ajajärk nimega abstraktne. – *Tulimuld* nr. 2, 1987. End, E. Endel Kõksi surm: Üks epohh väliseesti kunstielus on lõppenud. – *Eesti Päevaleht* nr. 96, 14.12.1983; End, E. Avangardne Kõks. – *Tulimuld* nr. 2, 1992. Mikiver, O. Endel Kõksi mälestades. – *Teataja* nr. 24, 21.12.1983. Lee, A. Endel Kõksi mälestades. – *Vaba Eestlane* nr. 3, 12.01.1984.

vabanemise probleematikale, andes esmalt ülevaate paguluse identiteedi püsimise probleemistikast ning sellest vabanemise vajalikkusest, ning seejärel Kõksi ja Vihalemma kirjavahetuses välja joonistuvatele seisukohtadele. Kuna Kõks oli huvitatud moodsa kunsti küsimusest, käsitlen neljandas peatükis seda temaatikat, keskendudes Kõksi vaadetele üldiste kunstiküsimuste osas, ning seejärel Kõksi hoiakutele Rootsi kunsti ja eesti kunstnike suhtes.

1. Elulugu ja looming

1.1. Noorus ja õpinguaastad

Endel Kõks sündis 21. aprillil 1912. aastal Tartus. Tema isa oli kingsepp Eduard Tomson ja ema Eugenie-Amalie Kõks. Isa Eduard suri varakult ning kuue lapse kasvatamine jäi ema tööks. Esialgu kandsid vanemad pojad isa nime Tomson, kuid peagi muudeti see Kõksiks.² 1921. aastal astus 9-aastane Kõks Tartu linna 2. algkooli ning 1933. aastal lõpetas ta Tartu Õpetajate Seminari, kus sai algkooliõpetaja kutse.³ Sõjaväeteenistusest naasnuna alustas ta 1934. aastal õpinguid tollases Tartu kõrgemas kunstikoolis Pallas, kuid ei piirdunud vaid õppimisega ning töötas samal ajal õpetajana Tartu linna XI ja XV algkoolis.⁴ Astumine Pallase kunstikooli oli mõistetav, pere kuus last olid kõik osavad joonistajad ning ka Kõks oli oma maalimisandega vanemaid juba varakult üllatanud.⁵

Kõks lõpetas Pallase 1940. aastal Ado Vabbe ateljees maali erialal. Poolteist aastat kulus tal algteadmiste kogumiseks ning neli ja pool aastat Vabbe ateljees töötamiseks. Keskmiseks Pallases õppimise ajaks oli umbes 7 aastat, paljudel venis kooliaeg siiski pikemaks. Kuid oli ka tavapärasest kiiremaid koolilõpetajaid, näiteks Elmar Kits, Richard Kaljo, Erich Haamer jt.⁶ Ametlikult lõpetas Kõks Pallase küll kevadel, kuid lõpunäitus toimus alles sügisel. Kõksi maali „Mustlastüdruk Astra“ olevat ostukomisjon liialt moodsaks pidanud ning soetas selle asemel hoopis teose „Õhtu“.⁷

² Pulk-Piatkowska, R. Endel Kõksi varasem looming. – *Endel Kõks: vapruste, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. november 2012-24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu, 2013, lk. 17.

³ Ibid.

⁴ *Endel Kõks: vapruste, vabaduse ja rõõmuga! : [Näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012-24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013, lk. 137.

⁵ Pulk-Piatkowska, 2013, lk. 17.

⁶ Nurk, T. *Kõrgem kunstikool Pallas 1919-1940*. Tallinn, 1977, lk. 186.

⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 6. aprillil 1962. EKM EKLA 2010/155.

Pallase aegadel võttis Kõks osa kunstialadel õppivaid noori ühendanud tegevustest. Üheks selliseks oli tema eestvedamisel toimunud noorboheemlaste õhtud, mis koondasid noori muusikakoolist, teatrikoolist ja lisaks poeete. Samuti tegutses „intellektualistide“ grupp, mis käis koos erakorterites ja kus tehti ettekandeid, mille üle hiljem üheskoos arutleti.⁸ Lisaks oli oluline ka Pallase kunstikooli Meesõppurite Koondise MÕK tegevus, mis sai üliõpilaskorporatsiooni või seltsi laadse vormi. Kõks sõnul oli selle eesmärgiks ühiselt midagi teha ja tihedamaid kontakte luua – põhiliselt oli tegu noorte inimeste tegutsemisihaga.⁹ Asetleidnud poliitiliste muutuste tõttu jäid Kõksil ära pallaslaste enesetäiendamised Euroopas.

Endel Kõksi loomingut iseloomustab juba Pallases õppimise ajal otsingulisus ja avatus uuenduslikkusele. 1930. aastate Pallas kandis kunstihariduse andmise kõrval ka laiemat kunstiideede vahendaja rolli, avatus ja sõltumatus võimaldasid pürgida Euroopa moodsa kunsti osaks, kasutades selleks kohalikku omapära.¹⁰ Kooli ideeline õhustik soodustas ka Kõksi kujunemist värskelt mõtlevaks ja Euroopa kunstiuuendustega kaasa minevaks kunstnikuks. Ka teised selle põlvkonna pallaslased paistsid silma maalilise käsitluslaadi edasiarendamise ja uute ideede rakendajatena (Elmar Kits, Lepo Mikko, Viktor Karrus, Alfred Kongo).¹¹

Pallase koolituse oluliseks osaks olid ka kunstiõpilaste välisreisid. Ado Vabbe arvates saadi kunstnikuks alles pärast mõnda aega välismaal viibimist, kus sai tutvuda originaaltöödega, neid kopeerida.¹² Perifeerse asukoha tõttu oli Eesti kunst maailma kunstinähtustest kõrvale jäänud ja uued suundumused jõudsid siia mõningase viivitusega. Seetõttu oli vajalik külastada Euroopa kunstikeskusi, kus saadi läbi otseste kokkupuudete ideid ja loomingulisi impulsse oma loomingu värskendamiseks. Ka kunstnikkonna väiksus tekitas ilmselt suletud ringkonna,

⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 6. aprillil 1962. EKM EKLA 2010/155.

⁹ Ibid.

¹⁰ Abel, T. „Pallase“ koolkonnast 1930. aastate kunstiprotsesside foonil. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* nr. 8, 1995, lk. 154.

¹¹ Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. köide. 2. osa, Eesti kunst 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani / toim. I. Solomõkova ... [jt.]. Tallinn: Kunst, 1977, lk. 196.

¹² Joonsalu, M.; Talvistu, T. *Pallas*. Tartu, 2010, lk. 319.

mis võis saada teatud mõttes loomingule ahistavaks. Andrus Johani ütleb oma kirjas Hando Mugastole: „[...] On vaja kui mitte muud, siis uut ümbrust, et end paremini leida. Mis raputaks ega laseks suikuda hääolemisse, kus endaga rahul ollakse juba siis, kui kõht on täis ja seda natukest töötamist suurelt hinnatakse. Ma ei heida kellelegi ette, vaid tahan seda öelda, et see õhkkond meil oma väikluse ja närususega aja jooksul siiski kuidagi vaimu nüristab ja kohapeal tammuvaks teeb. Sest ühe koha peal olemine, eriti veel meie oludes, võib tõesti halvasti mõjuda. [...]“¹³

Kõks äratas huvi juba 1930. aastate lõpus, mil ennustati, et temast võib saada lootustandev kunstnik. Esimest korda esines ta avalikkusele Kujutava Kunsti Sihtkapitali Valitsuse korraldatud näitusel 1938. aastal ning sellest alates võis Kõksi töid leida kõikidel kunstinäitustel Tallinnas ja Tartus. 1939. aasta aastanäitusel astus üles uus kunstnike põlvkond: Elmar Kits, Endel Kõks, Lepo Mikko, Alfred Kongo. Eriti paistis silma Kits, kes oli kevadel lõpetanud Pallase. Kõksi sõnul olevat Hanno Kompus nimetanud Kitse, Kõksi ja Mikkot Tartu kolmikuks, see väljend jäi neid saatma kogu eluks.¹⁴ Uue põlvkonna kunstnikke nähti eelkõige formalistliku suuna esindajatena, keda huvitasid vormiprobleemid ja seda isegi portreede puhul.¹⁵ Samuti oli iseloomustas neid kriitilisus realistliku kunsti suhtes ja huvi tekkimine nonfiguratiivse kunsti vastu.¹⁶

1930. aastatel oli kunstnike keskseks huviobjektiks prantsuse kunst. Suursündmuseks oli 1939. aastal Tallinnas toimunud prantsuse maalikunsti näitus, kus eksponeeriti Matisse'i, Bonnard'i, Rodin'i jt. teiste töid. Rasmus Kangro-Pool kirjutas ajalehes Postimees, et prantsuse (Pariisi) kunsti iseloomustab „vitaalsus ja vaimusära ning vaimuvabadus“, kuid ta lisas ka, et see kõik on omane ka „meie noore rahva vaimuelu loovaist omadusist ja sellest jõust, mis vaimselt midagi on andnud“.¹⁷ Prantsuse mõjud avaldusid ka Kõksi loomingus. Ta kasutas oma töödes, eriti kohvikusüžeedes, prantsuse kunstike Toulouse-Lautrec'i, Matisse'i,

¹³ Andrus Johani oma ajas 1906-1941 / koost. Helene Mugasto-Johani. Tallinn, 1998, lk. 155–157.

¹⁴ Kõks, E. Kilde Tartu profiilist: Tartu minevikust, olevikust, kirjanikest ja kunstnikest Pallase-päevil. – *Tulimuld* nr. 2, 1962, lk. 105.

¹⁵ Soonpää, L. Kunsti kevadnäitus. – *Uus Eesti* nr. 132, 20.05.1940, lk. 4.

¹⁶ Kõks, 1962, lk. 102.

¹⁷ Kangro-Pool, R. Prantsuse kunstinäitus. – *Postimees* nr. 91, 2.04.1939, lk. 3.

Picasso eeskujul koloristlik-dekoratiivset maalimislaadi.¹⁸ Samuti on tema natüürmordid mõjutatud prantsuse moodsast kunstist, näiteks kasutab ta oma töödes tavapäratult julgeid värve.¹⁹

1.2. Okupatsiooniaeg

1939. aasta oli pöördelise tähtsusega maailma ajaloos, alanud II maailmasõda muutis paljude rahvaste saatust. Eriti puudutas see väikeriike, kes jäid suuremate jõudude mängukanniks. Sõda ja sotsiaalpoliitilised muutused mõjutasid kunsti seisundit ühiskonnas, aga samuti kunstnike saatust. Eestit laastanud okupatsioonid ja sõda sundisid ka kunstnikke võtma seisukohta, tegema nii isikikke kui loomingulisi valikuid. Olenemata sellest, kas jätkati kodumaal või valiti kodumaalt lahkumise tee, kadus endine stabiilsus loomingulises tegevuses.

Kõksi okupatsiooniaja loomingut iseloomustavad liikumine dekoratiivsuse ja selgete lokaaltoonide poole, saanud mõjutusi prantsuse moodsast kunstist.²⁰ Varasematest töödest paistavad julge värvikäsitluse poolest silma „Emajõgi aprillis“, „Mustlastüdruk Astra“. „Emajõgi aprillis“ näitas Kõksi julgust kasutada erksaid värvipindu, uudset väljenduslaadi ning julget kontuuri. Ka selle töö puhul võib näha mõjutusi prantsuse 20. sajandi kunstist.²¹

1940. aastal valminud kohvikupildid üllatavad mustade, punaste ja kollastele värvipindade kasutamisega. Samuti on sel ajal näha nii maalilist kui ka realistlikku käsitluslaadi, nagu näiteks töö „Mustlaspoiss Oss“ puhul.²²

Kõksi loominguline tegevus Saksa okupatsiooni ajal oli märkimisväärne, Kaalu Kirme järgi valmis Kõksil aastatel 1942–1944 81 teost.²³ 1942. aastal toimunud kevadnäitusel esines Kõks kuue tööga, mille osas kasutas Helmi Üprus kriitilist

¹⁸ Eesti kunsti ajalugu, 1977, lk. 196.

¹⁹ Nurk, 1977, lk. 149.

²⁰ Kompus, H. Kunsti sügisnäitus. – Varamu nr. 9, 1939, lk. 978.

²¹ Endel Kõks, 2013, lk. 21.

²² Joonsalu, Talvistu, 2010, lk. 365–366.

²³ Kirme, K. *Muusad ei vaikinud : kunst Eestis 1941-1944*. Tallinn, 2007, lk. 96.

sõnavõttu, mainides ühtluse puudumist.²⁴ 1942. aastal esines Kõks sügisnäitusel Tallinnas, kus ta eksponeeris portreed „Noor tütarlaps“, kahte kompositsiooni, ühte maastikku figuuridega. Kriitikud olid tema tööde suhtes negatiivselt meelestatud, sama võib öelda ka 1943. aasta Tartu kevad- ja sügisnäitusel esindatud maalide kohta.²⁵

1943. aasta suvel käis Kõks Saksamaal, et tutvuda saksa riigitooteenistustlaste tegevusega, kuid selliste reiside korraldamine Saksamaale võis olla ka kunstnike ideoloogilise mõjutamise vahendiks.²⁶ Selle reisi mõjusid, eelkõige ainese valikul, on näha ka tema töödes („Müncheni motiiv“ ja „Alpid“), mis olid eksponeeritud Saksa okupatsiooni viimasel näitusel Tallinnas 1944. aasta kevadel.²⁷

1.3. Paguluses

1944. aasta kevadel mobiliseeriti Endel Kõks Saksa sõjaväkke, peale haavataamist septembris Luunja lähedal evakueeriti ta Saksamaale. 1944. aastal põgenesid paljud eesti kultuuritegelased Nõukogude Liidu okupatsiooni eest välismaale. Nii lahkusid Eestist kunstnikud Karin Luts, Eerik Haamer, Jaan Grünberg jpt.²⁸ Kõks elas Saksamaal, 1945. aastal asutatud Geislingeni eestlaste põgenikelaagris. Vaatamata lootusele kodumaale tagasi pääseda, jätkati ka põgenikelaagris igapäevaelu: rajati lasteaedu ja koole, tegeleti teatri, muusika ja kunstiga.²⁹ Geislingeni laagris elas erinevate elualade esindajaid, sinna oli kogunenud ka mitmed kunstnikud, kes võtsid eesmärgiks õpetada joonistamist ja maalimist, Endel Kõksi ülesandeks sai juhendada õpilasi figuurijoonistamise ja õlimaali vallas.³⁰

²⁴ Üprus, H. Tartu kunsti-kevadnäitus. – *Postimees* nr. 105, 4.05.1942, lk. 6.

²⁵ Kirme, 2007, lk. 93–95.

²⁶ Ibid, lk. 19.

²⁷ Ibid., lk. 96.

²⁸ Joonsalu, Talvistu, 2010, lk. 391.

²⁹ Kool, F. *DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal*. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999, lk. 263.

³⁰ Ibid., lk. 263–266.

Saksamaal elades oli Kõksil võimalik tutvuda mitmete välismaiste kunstnike näitustega, mis eksponeerisid moodsa kunsti klassikat ja saksa ekspressioniste, mis mõjutas ka Kõksi loomingut. Nii valmisid ekspressiivsed linoollõiked.³¹ Karin Luts iseloomustas Kõksi töid: „[...] nii lihtsad, spontaansed pinnamaalid, värvid ja figuuride ilmed täis sugestiivset ekspressiivsust [...]”.³²

Uues olukorras ilmnemisele ka Kõksi suurepärased anded organisaatorina. Esimese kunstinäituse korraldas Endel Kõks 1.–14. detsembril 1945. aastal Geislingenis, kus ta ise esines 70 tööga. Lisaks talle võtsid näitusest osa ka Erich Leps, Pauline Elfriede Leps-Estam, Hans Tsirk ja Juhan Hennoste. Kokku oli esitatud umbes 100 tööd.³³ 12. mail 1946. aastal toimus Altenstadtis suur Balti näitus. Tegu oli suurima ja ka viimase Saksamaal korraldatud Eesti põgenike näitusega. Lisaks Kõksile võtsid sellest veel osa Eduard Viiralt, Erich Leps, Benita Vomm, Juhan Hennoste jt.³⁴

1946. aastal otsustati asutada Eesti Kunstnike Esindus, kuhu valiti esindajaid erinevatest Saksamaa piirkondadest. Geislingeni põgenikelaagrist osutus valituks Endel Kõks, samuti sai temast Esinduse esimees.³⁵ Lisaks sellele valiti ta 1946. aastal moodustatud Eesti Kujutavate Kunstnike Keskusele (EKKK) esimeheks. Eduard Rüga on öelnud: „Ei julgenud selle mõtte algatajad, Endel Kõks ja teised, unistadagi, et sellest organisatsioonist võis kujuneda eesti pagulas-kunstielu juhtiv ja määrav tegur. Keskusega on liitunud kogu eesti paguluses viibiv kunstnikkond. Keskusel on praegu 42 liiget.”³⁶ Kõksi esimesed kunstialased kirjutised jäävad põgenikelaagris oldud aega, juba 1946. aastal ilmus Augsburgis väljaantavas kunsti ja kultuuri ajakirjas Kauge Kodu tema artikkel „Kunst ja kunstnikud paguluses“. Tema kirjutiste eesmärgiks oli harida lugejat, tutvustades maailmas

³¹ Mark, R. Endel Kõksi pagulasaastate maalidest. – *Endel Kõks: vaprus, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012 – 24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013, lk. 42–43.

³² *Konfliktid ja pihtimused. Karin Luts 1904-1993 : näitus Tartu Kunstimuuseumis, 08.10.2004-01.05.2005 : kataloog*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2005, lk. 182.

³³ Kool, 1999, lk. 276.

³⁴ Ibid., lk. 741–743.

³⁵ Ibid., lk. 276.

³⁶ Meie kunstnike tee paguluses. Kirivestlus Eesti Kujutavkunstnike Keskuse esimehega [Eduard Rüga]. – *Meie Kodu* nr. 33, 20.08.1953, lk. 3.

toimuvat ja eriti kaasaegset kunsti. Ta oli ka 1948. aastal ilmunud ajakirja *Our Life* kunstiosa toimetaja.

1950. aastal lahkus Endel Kõks Saksamaalt ning asus elama Rootsi, Örebrosse. Kõks suutis ennast võõras keskkonnas teiste eestlaste seas kunstnikuna kehtestada ja võis seega pühenduda loomingulisele tegevusele. Seda ei saa öelda kõigi loomeinimeste kohta, kes olid sunnitud jätma maha oma kodumaa ja alustama elu võõrsil. Kõksi loomingut iseloomustas siis liikumine nonfiguraalsuse suunas ning oluliseks sai taas koloriit.³⁷ 1951. aastal kirjutas ta abstraktsionismist: „Kuid on täiesti kindel, et lühema või pikema aja jooksul on abstraktsionism niisama konventsionaalne, nagu seda on realism ja impressionism.”³⁸ 1954. aastal toimus Örebros näitus, kus esitatud töid iseloomustas deformatiivsus ja figuraalsus ning mõjutused kubismist. Lisaks võis näha realistlikke natüürmorte, linnavaateid, klassikalist joonistust abstraktsionistlikel taustadel.³⁹ Deformeeritud figuuride perioodile järgnes abstraktsionismile kalduv periood, mis ei tähendanud aga, et eelnevad teemad oleks kadunud.⁴⁰

1963. aastast alates valmisid sarjad, millest üks tuntuimaid on „Elektroonika“. Kõksi töödes, eelkõige graafikaloomingus, hakkas ilmnema ka popkunsti elemente nagu kirjad, reklaamid, fotokollaaž.⁴¹ Näiteks võib tuua Silja Rüga portree.

Otsingulise ja uusi muljeid ihkava inimesena reisis Kõks 1960. aastatest alates kogu maailmas, peatudes mõnes kohas ka pikemalt.⁴² Reisid erinevate kultuuride juurde andsid impulsse loominguliseks tegevuseks ja nende tulemusena sündis hulgaliselt reisipilte. Samuti mõjutas reisidel nähtu ja kogetu tema väljenduslaadi ja -stiili. 1967. aastal reisis Kõks Ameerikasse. Kuna ta tundis huvi rahvaste mütoloogia vastu, siis mõjutused sellest ilmnesisid ka tema töödes. Eredavärvilised

³⁷ *Eesti kunst paguluses : [näitus Kumu kunstimuuseumis 02.09.2010 - 02.01.2011, Tartu Kunstimuuseumis 23.02.2011 - 01.05.2011 : kataloog]*. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2010, lk. 187.

³⁸ Kõks, E. Kaasaegse kunsti probleeme. – *Tulimuld* nr. 4, 1951, lk. 270.

³⁹ Endel Kõks, 2013, lk. 44.

⁴⁰ *Ibid.*, lk. 46

⁴¹ Asu-Õunas, E. Endel Kõksi vabagraafikast. – *Endel Kõks: vaprust, vabadust ja rõõmuga!* : [Näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012–24. märts 2013 : kataloog]. Tartu, 2013, lk. 65–67.

⁴² Mark, 2013, lk. 53.

toonid ja erinevad sümbolid tema loomingus on selle reisi tagajärg. Üha suuremat rolli hakkas mängima faktuur – kraabitud pinnad, mitmesugune pintslikasutus.⁴³

Kõksil valmisid ka monumentaalteosed, näiteks 1951. aastal tellisreljeef „Hobused ja ratsanikud”, 1973. aastal USAs Lakewoodis asuva Püha Vaimu kiriku altarimaal ja 1966. aastal veduriosadest koosnev assamblaaž „Vedur”.⁴⁴

Endel Kõksi loomingut iseloomustab töötamine mitmes eri suunas. Mõningatele etteheidetele vaatamata ei valmistanud see talle muret, pigem vastupidi. Ta ütleb: „Vabadus on loomingu põhiline vajadus”.⁴⁵ Ka kirjas Vihalemmale tõdeb ta: „Päris imelik mõttelda, et meiesugused mehed peavad hakkama saama – ja näib, et saavadki – kõigega, alates eksliibriste nikerdamisega lõpetades monumentaalsete seinapiltidega”.⁴⁶ Tema loomingu amplituud oli mitmekesine – portreed, seinamaalid, graafika. Tema töid iseloomustab eksperimenteerimine – ta katsetab ja otsib pidevalt – ning ebahütlus. Mitmepalgelisuse tõttu on keeruline tema töid kindlale kirjeldusele allutada – alustades hilisimpressionismiga jõudis ta välja matisse’likult kirkaste värvipindadeni ja abstraktsionismini. Kõksil puudus oma õpetaja Vabbe joonistusoskus ning kompositsioonitaju, mis võis olla põhjuseks tingliku vormikeele kasutamisele. Tema positiivseteks joonteks on kaasaajatunnetus, elurõõm, uudsed probleemiasetused, intellektuaalsus, hästiõnnestunud värvivalik.⁴⁷ Rahutuks jäi kunstnik oma loometee lõpuni, seda võib kirjutada nii tema loomuse kui ka pagulaselu arvele. Tutvumine lääne kunstiga tõi Kõksi loomingusse modernsuse aspekte, kokkupuuteid sellega oli tal Pariisis, Soomes, Rootsis, Lätis ja Saksamaal.

Viljaka kunstnikuna esines ta väga paljudel näitustel ja mitte ainult Rootsis, vaid ka Ameerikas ja Kanadas. Lisaks väliseestlaste ühisnäitustele olid tema tööd

⁴³ Endel Kõks, 2013, lk. 52–55.

⁴⁴ Eesti kunst paguluses, 2010, lk. 189.

⁴⁵ Endel Kõks: „Vabadus on loomingu põhiline vajadus”. – *Eesti Päevaleht* nr. 98, 27.04.1963, lk. 1.

⁴⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155.

⁴⁷ Tatar, T. Tartu kolmik – kolm teekonda Pallasest. – *Endel Kõks: vaprus, vabaduse ja rõõmuga! : [Näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012–24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu, 2013, lk. 34–35.

eksponeeritud ka koos rootsi kunstnikega.⁴⁸ Juba 1951. aastal toimus Kõksi isikunäitus Örebro Molnhammarski kunstisalongis ja veelgi varem, 1950. aasta lõpus osales ta Stockholmis eesti pagulaskunstnike ühisnäitusel.⁴⁹

Kunstiloomingule lisaks jätkas Kõks ka kunstist kirjutamisega. Peamiselt ilmusid tema artiklid ajakirjades Tulimuld ja Mana. 1959. aastal ilmus Tulimullas Kõksi artikkel „Viis aastat Eesti kunsti Saksamaal“, kus andis esimesena ülevaate põgenikelaagri kunstielust aastatel 1945–1950.⁵⁰ Samuti ilmusid tema kirjutised ajalehes Eesti Päevaleht, millele ta tegi 1967. aastal kaastööd varjunime *Somebody* all, kirjutades Ameerika Ühendriikides viibides ülevaateid Ameerika elust ja kunstist. Tema kirjutised käsitlesid ka Rootsis asetleidnud kunstinäitusi, kuid samuti laiemaid kunstialaseid teemasid. Südameasjaks oli tal moodsa kunsti tutvustamine ja analüüsimine. Ta ei olnud unustanud ka Eestis elavaid kunstnike, kelle näitusi ta kajastas oma kirjutistes. 1960. aastate lõpust alates ei piirdunud ta ainult kunstielust kirjutamisega, vaid võttis sõna ka laiemalt kultuuri, aga eriti pagulaskultuuri teemadel.⁵¹

Olulise panuse on andnud Kõks ka pagulaskunstnike ja nende loomingu jäädvustamisse. Eesti Kujutavkunstnike Keskuse algatusel ilmus 1954. aastal teatmeteos „Eesti kunst paguluses“, mille toimetaja oli Kõks. Tema koostatud ja toimetatud on ka 1979. aastal ilmunud artiklikogumik kunstnik Eduard Rügast, 1980. aastal ilmunud „Eesti graafikuid“ ja peale tema surma, 1984. aastal ilmunud „Välis-eesti kunstielu bibliograafia“. Märkimisväärne on ka tema uurimus keskaegsest kunstnikust Michel Sittowist. Lisaks eelnevale on ta illustreerinud ka raamatuid.

⁴⁸ Mark, 2013, lk. 49.

⁴⁹ Endel Kõks, 2013, lk. 253, 260.

⁵⁰ Eesti kunst paguluses, 2010, lk. 186.

⁵¹ Talvistu, T. Endel Kõks – kirjutav kunstnik. – *Endel Kõks: vaprust, vabadust ja rõõmuga!* : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012 – 24. märts 2013 : kataloog]. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013, lk. 78–82.

Endel Kõks sai 1965. aastal esimese Rootsi Eestlaste Esinduse kultuuriauhinna, 1982. aastal Eesti Kultuuri Koondise Kultuurifondi auhinna.⁵² Endel Kõks suri 25. novembril 1983. aastal Örebros.

⁵² Eesti kunst paguluses, 2010, lk. 188.

2. Endel Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetus

Eestis oma loometeed alustanud, kuid Rootsi elama asunud kunstnikel polnudomavaheliste kontaktide loomine kuigi keeruline, sest ühendus oli loodud juba eelnevalt ning eestlaskond oli Rootsis küllaltki suur. Kirjavahetus oli heaks võimaluseks, kuidas tollases kunstielus toimuvaga kursis olla, igapäevamuresid jagada, kunsti ja maailmaasjade üle filosofoerida ja mõtteid vahetada. Samuti oli kontakt kolleegidega oluline enese kunstnikuna identifitseerimise seisukohalt. Ka Endel Kõks pidas kirjavahetust paljude kunstnikega, sealhulgas Arno Vihalemmaga, millele ka käesolev töö keskendub.

Esimene Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetusest säilinud kiri on pärit 3. juulist 1951. aastast, milles Vihalemm rõõmustab Kõksi saabumise üle: „Aitäh kaarti ja informatsiooni eest! Sulle peaks küll kõigepäält Rootsi kombekohaselt „välkommen till Sverige“ kirjutama, kuigi sellest sündmusest juba hea tükk aega tagasi on. Issand ise on mulle tunnistajaks et mul sellised kavatsused ka on olnud, hankisin su aadressi mitmet puhku jne aga kuna midagi „otse olulist“ tervitustele kaasa lisada polnud, siis läks asi kätte vanaks – vormiliselt. Aga „tore et siia tulid!“ – sisuliselt, olgu siis siinkohalgi kinninaelutatud. [...]“⁵³

Kirjavahetus oli Kõksi poolt algatatud juba varem, kuid esimene temapoolne säilinud kiri on 16. juulist 1951. aastast, kus ta vastab vabandades Vihalemma kaks nädalat varem saadetud kirjale: „[...] Olin vahepeal kaks nädalat „semestrit“ Hjälmareni[?] ääres, ja kirjad jäid saamata ja vastamata. [...]“⁵⁴ Nii sai alguse kahe pallaslasest 30 aastat kestnud kirjavahetus – 1950. aastate algusest kuni Kõksi surmani 1983. aastal. Kõksi kirju Vihalemmale on säilinud ligikaudu 200. Vihalemma kirju Kõksile on alles mõnevõrra vähem – 72. Viimase kirja saatis Kõksi Vihalemmale 3. novembril 1983. aastal. Pärast Kõksi surma pidas mõnda aega Vihalemmaga kirjavahetust Kõksi õde Maimo Loidla.

⁵³ A. Vihalemma kiri E. Kõksile 3. juulil 1951. TKM TA, f. 3, n. 6, s. 217, lk. 9.

⁵⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1951. EKM EKLA 2010/155.

Läbivaks teemaks kahe sõbra kirjavahetuses olid praktilised arutelud. Nii vahetati mõtteid kavandatavate näituste üle: milliseid kunstnikke kaasata, eksponeerimisele tulevate tööde valimine, organiseerimisega kaasnenud rahalised raskused, jagati muljeid näituste kordaminekute kohta. Olulisel kohal Endel Kõksi kirjades olid moodsat kunsti puudutavate probleemide ning pagulase staatusega seotud küsimused. Vähesel määral puudutas Kõks isiklikke teemasid ning loominguga seonduvat. Oma loomingust rääkis ta oma kirjades vaid mõnel üksikul korral, mainides assamblaaži „Vedur“⁵⁵ ning vennanaise tantsijanna Klaudia Maldutise portree valmimist.⁵⁶

Reiside tõttu ei toimunud 1960. aastate lõpus tihedat kirjavahetust. Viimane enne reisi säilinud kiri on 1966. aastast, kuid selles ei maini Kõks Ameerikasse mineku plaane. Jägmine kiri on kirjutatud juba 1968. aastal Örebros, kus ta räägib lühidalt külaskäigust USA-sse. Üksikuid viiteid reisidele leiab Kõksi kirjadest veelgi. 2. mail 1973. aastal teatab ta Vihalemmale, et on taas Rootsi jõudnud: „Käesolevast näed, et ma olen jälle kodus, kuigi on hirmus külm ja elu on läinud siin jube kalliks. [...]“⁵⁷ 1973. aasta mais lõpetab ta kirja muljetega Mehhikost, kus „elu oli odav ja väga põnev“: „[...] Kuna sa lehte ei loe, siis sa ka vist ei tea, et elasin õige pikka aega Mexicos ja harjutasin tequilajoomist ja enchilladode söömist [...]“.⁵⁸

1970. aastate lõpust alates arutati põhiliselt bibliograafiate, leksikonide ning monograafiate kirjutamise ja avaldamise üle. Kirjavahetuse viimastel aastatel jääb käsitletavate teemade ring üha kitsamaks. Kõks kurdab 1980. aastal, et teemasid, millest kirjutada hakkab vähemaks jääma ja alatasa kollegide üle pahandada ka „ei viitsi“.⁵⁹

⁵⁵ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155.

⁵⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 8. oktoobril 1980. EKM EKLA 2010/155.

⁵⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. mail 1973. EKM EKLA 2010/155.

⁵⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 15. mail 1973. EKM EKLA 2010/155.

⁵⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. juunil 1980. EKM EKLA 2010/155.

2.1. Sõprus Arno Vihalemmaga

Arno Vihalemm sündis 24. mail 1911. aastal. Ta õppis Pärnu poeglastegümnaasiumis ning suundus edasi Pallase kunstikooli, kus õppis aastatel 1934–1940 ning 1943–1944 maalimist õpetajate Nikolai Triigi, Kaarel Liimandi ja Aleksander Vardi käe all.⁶⁰ Tema varasemat loomingut iseloomustavad märksõnad laitmatu kompositsioon ja tehnika.⁶¹ 1950. aastatel võtsid Vihalemma tööd moodsama suuna. Nii valmisid näiteks graafilised tööd: „Hüään“, „Intellektuaalne daam“ ja „Koobas“. 1960. aastatel said graafikast mõjutusi Vihalemma maalid, neis oli näha abstraktseid kujundeid.⁶²

Arno Vihalemm oli tuntud ka luuletajana, tema esimesed luuletused avaldati 1930. aastatel.⁶³ Kõksi kirjast Vihalemmale selgub, et USA-s suvepäevadel tsiteeriti Vihalemma värssse ning Torontos toimus Tiit Lehtmetsa luuleõhtu, kus arutleti Vihalemma luule üle. Kõks kirjutab: „Sinu kuulsus oli seal luuletajana jube suur, eriti noorema põlve osas, palju suurem kui sinu pildikunstniku kuulsus.“⁶⁴

Kõks räägib Vihalemmast kui kaksikloomusega isiksusest – kunstnik ja luuletaja –, ning leiab, et teda iseloomustab „tundellikkus ja impressionistlik ebamäärasus“ nimetades seda „irratsionaalseks juhuseks“.⁶⁵ Ta peab sõpra „luulelise“ hingega meheks, kelle kirjutusoskus on „kui kantud ihulisest ja hingelisest inspiratsioonist“. Ennast Kõks luuleliseks isiksuseks ei pea. Ta vihjab Vihalemma ja teiste kolleegide arvamusele endast kui intellektuaalsest inimesest. Kõksi arvates on see hea, et eesti rahva seas on vähemalt mõni intellektuaal, ning rõhutab, et tänu sellele jälgib ta „elusündmuse hoopis külmemalt (ja võibolla ka

⁶⁰ Eesti kunst paguluses, 2010, lk. 494.

⁶¹ Kaelas, L. Eesti kunst Rootsis. Eesti ja läti kunstinäitus Stockholmis. – *Kodukolle* nr. 2, 1946.

⁶² Eesti kunst paguluses, 2010, lk. 494–495.

⁶³ Ibid., lk. 494.

⁶⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. märtsil 1968. EKM EKLA 2010/155.

⁶⁵ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

iroonilisemalt)“.⁶⁶ 1952. aastal kirjutab Kõks, et „intellekt kuulub inimese juurde“ ning et kunsti aitab luua mitte üksnes „tunne“ vaid ka intellekti olemasolu.⁶⁷

Kõks tunnistab Vihalemmale, et vahel ta tunneb end teistest targemana, kuid ei pea seda siiski positiivseks arvamiseks, ning on püüdnud end „järelemõtlemisele manitseda“. Oma üleolekutunde põhjuseks arvab ta olevat tõsiasi, et tal on „kerge „mõistusest“ tuletet seisukohti eraldada „tunnetest“ mõjutet arvamistest“. Ta lisab: „[...] Ka olen nii nagu igaüks elu kestel tundnud huvi teatavate küsimuste vastu ja neid kogutud faktide järelemõtlemine annab selguse, mida isikud, kes samade küsimustega sporaadiliselt tegelevad, mitte ei oma ja seega olen ju neist „üle“, mis mitte ei tähenda, et oleks teadlikum ja targem kõigis asjades. [...]“⁶⁸

Endel Kõksi ja Arno Vihalemma vahelist sõprust iseloomustavad hästi Kõksi sõnad: „[...] Nii palju arusaamist ja usaldust peab meil üksteise vastu ikkagi olema. [...]“⁶⁹ Selline usalduslik suhe väljendus soovitude jagamises, julgustamises ja kritiseerimises. Nii on Kõks sõbra kunstilisi oskusi kommenteerinud 1957. aastal, pidades sel hetkel graafikat Vihalemma tugevaimaks küljeks: „[...] Luban omale väikese tähenduse, et minu arvates ongi see praegu Sinu tugevamaks ja huvitavamaks küljeks. Ma ei tea, mida sa praegu õieti teed, kas teed kavandeid või luuletad, kuid tean omastkäest, et vait jääda ei saa ühes või teises vormis. Kunstniku eksistentsitunne nõuab ikkagi väljendusvõimalust. [...]“⁷⁰

Tihti avaldasid nad arvamust ka mõnevõrra kriitilisemas toonis. Nii on Endel Kõks ühes oma kirjas öelnud: „[...] Viimase veerandiku reserveerin omavaheliseks (nagu tavaliselt) kriitikaks. [...]“⁷¹ 1958. aastal avaldas Kõks arvamust Vihalemma marioneti-piltide kohta, mis polevat küll halvasti tehtud, kuid Kõksi maitse jaoks olid need liiga naivistlikud ehk „jäägitult ausad“.⁷² Samuti kritiseerib Kõks Vihalemma filosoferimist joonest ja maalist. Ta leiab, et

⁶⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1968. EKM EKLA 2010/155.

⁶⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

⁶⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1968. EKM EKLA 2010/155.

⁶⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. oktoobril 1962. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. septembril 1957. EKM EKLA 2010/155.

⁷¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 7. aprillil 1962. EKM EKLA, f. 322, n. 4, s. 14, lk. 8.

⁷² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 9. detsembril 1958. EKM EKLA 2010/155.

Vihalemm näeb teemat liialt kitsalt ning kirjutab: „[...] Mina olen juba ammu sõdinud niisuguste mõistete nagu „maaliline maal“ ja „graafiline graafika“ vastu. See on niisugune materjali spetsiifika, millel tõelise, kunstilise „ärütlemisega“ midagi tegemist ei ole. Minule meeldib näiteks maaliliselt tehtud graafiline maal ja graafiliselt tehtud maaliline graafika ja kellel on selle kohta midagi ütlemist. [...]“⁷³ 1959. aastal markeerib Kõks oma kirjas, et Vihalemma luuletuste kohta pole ta kriitikat kasutanud, vaid on avaldanud arvamust, kuidas tema neid mõistab. Siiski rõhutab ta, et oluline pole mitte see, kas autorist saadakse täpselt aru, vaid see, kas „suudetakse lugejale mulje jätta, tema tähelepanu äratada.“⁷⁴

Lisaks sellele avaldasid nad arvamust ka üksteise ajakirjanduses avaldatud artiklite üle. Nii tänas Kõks 1962. aastal Vihalemma Tulimullas avaldatud sõnavõtu eest, mis olevat „neile vähestele, kes meist veel alles on, ehk kenaks meeldetuletuseks“.⁷⁵ 1964. aastal tunnustab ta Vihalemma Manas avaldatut artiklit, kiites sõbra vaimukust, stiilitunnet ja värskust.⁷⁶

2.2. Isiklikud teemad

Isiklikke teemasid puudutas Kõks oma kirjades küllaltki vähe. Mõnes kirjas mainib ta oma vennapoega Tõnu ning 1977. aastal edastab ta Vihalemmale kurvad uudised oma venna Arvo surmast.⁷⁷ Ka igatsusest vanade aegade järele ning kodust ja isamaale mahajäänud elust räägib ta äärmiselt harva kui üldse. Vaatamata sellele, et koduigatsus ei ole pagulastele tundmatu teema, ei valda kõiki pagulasi sellised tunded.⁷⁸ Ka M. Lotman leiab, et enesemääratlusega seonduvad küsimused on pagulasele palju tuttavamad kui oma põlises kodukohas elavale inimesele, ning mõjutavad seetõttu eksiilis elavat inimest alateadlikult

⁷³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 22. märtsil 1964. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. novembril 1959. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁵ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. juulil 1962. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. septembril 1977. EKM EKLA 2010/155.

⁷⁸ Kirss, T. Kirjaniku maapagu: eksiili rõõmust ja vaevast. – *Methis* nr. 13, 2014, lk. 16–17.

isegi siis, kui ta neid teemasid avalikult ei analüüsi või nende üle hinges ei mõtiskle.⁷⁹

Siiski võib siinkohal ära tuua 1961. aastal kirjutatud kirja Vihalemmale, kus ta sõbra sünnipäeva puhul vanu aegu meenutab: „[...] Kõigest hoolimata võid sa arvata, et tuletasin omaette olles noid kaugelejäanud aegu meelde, kus olime veel noored mehed ja lootusega täidetud andekad algajad, sina olid siis ju palju ulakam kui mina (!) ja mis siis sai kõik tehtud, oma konvent asutatud, maskeraadid peetud ja välismaal käidud [...]“.⁸⁰

Vaatamata sellele, et Kõksi näol oli tegu pagulaskunstnikuga, kes oli sattunud võõrasse kultuuri, ei kurtnud ta ülemäära oma olukorra pärast. 1961. aastal teatab ta, et on otsustanud raskemeelsuse, tõsiduse ja „ajaloolise nukruse“ vastu astuda.⁸¹ Vaid 1977. aastal kurvastab ta saatusekaaslaste üle, kes olid „närvid kaotanud või muidu segastunud“ ning lisab, et ilmselt on pagulus neilt kõigilt liialt suuri pingutusi nõudnud.⁸²

Vähesel määral on võimalik aimu saada Kõksi sisemistest heitlustest. 1955. aasta veebruaris räägib ta tegutsemislusti ja ettevõtmisiha kadumisest. Ta soovib hoopis Gauguini kombel rännata lõunamere saarele, et seal kotiriidele maalida, ilma „küsimata, kas see on kellegi meelest hea või halb, sügav või pealiskaudne, ilus või inetu.“ Ta leiab, et Rootsis on võimatu „unenäo-maailma“ kaduda, sest inimese elu on seotud liigpaljude kodanikekohustustega, millest pole võimalk ilma konfliktideta pääseda. Nii meenutab ta häid aegu, mis said veedetud Ystadi rannikul, ning unistab Vihalemma hubasest ateljeest.⁸³

Mitmed aastad hiljem kurdab Kõks ajapuuduse üle, öeldes, et „aeg kaob käest ei tea mida tehes ja töid jääb ikka enam ja enam pooleli“⁸⁴ ning „maalimine läheb

⁷⁹ Lotman, M. Pagulus ja kunst. – *Kunst.ee* nr. 3, 2004, lk. 2

⁸⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 29. mail 1961. EKM EKLA 2010/155.

⁸¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. veebruaril 1961. EKM EKLA 2010/155.

⁸² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 7. oktoobril 1977. EKM EKLA 2010/155.

⁸³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. veebruaril 1955. EKM EKLA 2010/155.

⁸⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1958. EKM EKLA 2010/155.

aina raskemaks ja aeganõudvamaks ja tööpäevad ulatuvad otsaga keskööni välja ja ikkagi jääb selline tunne, et jõudlus on väike“⁸⁵

Mõnevõrra rohkem on võimalik teada saada tihti jutuks tulevast Kõksi rahalisest olukorrast. Sealjuures on tema suhtumine rahateenimisse küllaltki irooniline: „[...] Mulle tunduvad nende kohutavate kosmiliste protsesside kõrval inimlikud õiendamised ja sekeldamised tühistena ja vähetähtsatena, mille pääle võib vaadata üsna „iroonilise“ pilguga – näiteks teesid: „inimene on loodud tööd tegema“ ja „inimene peab raha teenima“ tunduvad mulle samavõrra mõttetuina [...]“.⁸⁶

1957. aastal plaanis Kõks Vihalemmale ja Bernard Kangrole külla sõita, kuid majandusliku olukorra tõttu osutus see keeruliseks.⁸⁷ Samuti tunneb ta kurbust, et puudub võimalus sõita Mallorcale „nagu iga õige ja aus kodanik seda teeb“, kuid lubab sealjuures minna Ystadis, mille liivaranda ta mitmes kirjas taga igatseb.⁸⁸ Ka 1959. aastal tunneb ta kurbust, kuna rahalistest raskustest tingituna puudub võimalus minna puhkusele, et „korrata kunagist ringsõitu ja kolleegid järjest ära vaadata“.⁸⁹ Taolisi sõpru ja kolleege igatsevaid avaldusi võib leida teisisgi. 1964. aastal tänab ta Vihalemma külaskäigu eest: „[...] Tänan sind lahke külaskäigu eest. Oli seegi mulle samuti vahelduseks ja meelelahutuseks ning vaimuvärskenduseks. Sest üksi elades ja oma töösse süvenedes jääb pikapääle tuimaks, kui ise oskad ettegi kujutada. Ka tunnen mõnikord, kuidas tahtetagavarad nagu lõppevad ja jään ootama mingit tõuget väljastpoolt, mis jälle paneks liikuma mingis suunas [...]“.⁹⁰

Rahalise raskuse üle arutlemist võib näha kahe sõbra kirjavahetuses just paguluse esimeses pooles, kuni 1960. aastate keskpaigani. Edaspidi tundub olukord paranevat, sest taolised teemad nende kirjavahetuses vähenevad. Seda näitab ka tõsiasi, et 1967. aastal võttis Kõks ette reisi Kanadasse ja USA-sse.

⁸⁵ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. oktoobril 1962. EKM EKLA 2010/155.

⁸⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1964. EKM EKLA 2010/155.

⁸⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. septembril 1957. EKM EKLA 2010/155.

⁸⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155.

⁸⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. juunil 1959. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155.

2.3. Mõtted elust

Arutlemist elulistel teemadel leidub Endel Kõksi kirjades vähe. Sellele vaatamata on võimalik saada aimu mõningatest mõtetest, mille üle ta on diskuteerinud üksikutes kirjades.

Vastates Vihalemma arutlusele inimelu väärtuse üle, leidis Kõks, et igalühel on õigus valida meelepärane positsioon ja tegevusala, sest kuni see teistele liiga ei tee, on kõik hästi. Ta kirjutab: „[...] Igal olgu õigus ja võimalus valida oma positsioon. [...] Kes tahab kunstiga kuulsaks saada, võib ju proovida, kes tahab seda teha viiuli või suupilli mängimise mõttes, olgu temalgi vabadus seda teha. Ja õieti polegi maailmas niisugust asja, mille kohta ei saaks ütleda, et tühi töö ja vaimu närimine. Igal juhul on pildi maalimine palju ilmsüütum asi, kui aatompommi konstrueerimine, õlihindade ülespressimine, või teiste rahvaste allaheitmine. [...]“⁹¹

Kõks arutles maalimise ning luuletamise üle, küsides, kas „on sel mingit mõtet – inimese eneseteostuseks teeme meigi seda lollust kaasa, kelle ja mille nimel?“. Ta leiab, et mõte on vaid faktil, et me oleme olemas, kuid jõuab sealjuures järeldusele, et tegelikult puudub ka sellel mõte. Ta arutleb edasi: „[...] Tõdedes, et indiviidi olemasolu mõttetust ühiskonna seisukohalt on suur ja ületamatu saab selle mõtet otsida ainult indiviidi eksistentsi erakordsuses, niiöelda selle individuaalsuses, mil on mõtet ainult kosmilise mitmekesisuse taustal. Seega on kõik õigustatud oma individuaalsust eelistama ja selle läbi elama, seega: oletades, et miljoni pildi maalimisel pole mingit mõtet, on ainuke õigustatav mõte selles, et seda mõttetust teha vähemalt individuaalselt mõttetul viisil. [...]“⁹²

Mõnel korral võtab Kõks sõna ka kirjandusteemadel, soovitades igal „sputnikuteaegsel“ inimesel lugeda Franz Werfeli „Stern der Ungeborenen“. Teda tundub vaimustavavat tõsiasi, et raamatus valitseb tehnilise kultuuri asemel hoopis mentaalne kultuur. Lisaks soovitab ta lugeda samalt autorilt „Höret die Stimme“,

⁹¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. jaanuaril 1978. EKM EKLA 2010/155.

⁹² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155.

mida peab luuleteosena eelmisest isegi võimsamaks.⁹³ 1964. aastal tunnistab Kõks, et jutukirjanduse on ta kõrvale jätnud, sest see tundub talle mõttetu ajaraiskamisena, kus kõik on tuttavlik ja aimatav, ning keskendub pigem populaarses vormis kirjutatud kosmoloogiale, millest ta on võimeline ilma eriharidust omamata aru saada.⁹⁴

2.4. Kunst ja kunstnikud

Üldiselt ei harrastanud Endel Kõks oma artiklites teiste kunstnike kohta liialt karmi sõnavõttu⁹⁵ ning see väljendub ka tema kirjades. Vaatamata sellele omas ta seisukohta, et liigne lahkus ja kõigega nõus olek pole samuti hea, vaid „peab ikka natuke pähe andma, sest ega suppi ilma soolata saa süüa“.⁹⁶

Enamasti räägib ta lühidalt Rootsis või reisidel kohatud kolleegidest, nende tegemistest ning loomingust. Nii kiidab ta 1955. aastal Herman Talviku värvikasutust, mis on alati lõõmav ja uudne, ning julgeb arvata, et Talvik oli neist kõigist sel hetkel „kõige suurem“.⁹⁷ 1958. aastal tunnistab ta, et omas eelarvamusi uue maali Aleksander Varma osas, kuid lubab oma seisukohti muuta, kuna noor kunstnik olevat oma töödega jõudnud Müncheni näitusele.⁹⁸ Ka hilisemates kirjades rõõmustab ta, sest eesti kunst on rikastunud uute tähtedega nagu Mart Org ja Aleksander Varma ning uue kriitikuga signatuuriga N, kes olevat „hakanud noid vildakuid seisukohti professionaalsuse osas õgvendama“.⁹⁹ 1963. aastal tunneb ta muret Elmar Kitse tööde üle, mis olevat kaotanud oma sära,¹⁰⁰ ning järgneval aastal avaldab arvamust Karin Lutsu tööde kohta, leides, et „tema asjad olid oma keskmise modernsusega enam-vähem samal tasemel, kuid seal puudus

⁹³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. juunil 1959. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1964. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁵ Talvistu, 2013, lk. 83.

⁹⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. aprillil 1966. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. detsembril 1955. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 5. märtsil 1958. EKM EKLA 2010/155.

⁹⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. aprillil 1966. EKM EKLA 2010/155.

¹⁰⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

just see radikaalsus, mis oleks teda esile toonud“, mistõttu jäi Luts Svea galeriis rootslaste tähelepanekuta.¹⁰¹

Oma reisil Ameerikasse kohtub ta Juhan Hennostega, kes olevat „endiselt sõbralik ja kena mees“. Mõned sõnad kirjutab Kõks ka sealsest eesti kunstist, mis olevat küll halvas seisus, kuid mainib siiski mõnda endale meelepärast kunstnikku. „Vanadest tegijatest“ tõi ta esile kunstnik Hans Tsirki, kes olevat Kõksi arvamuse kohaselt hea joonistaja, kuid mitte nii hea maalija, ning kahte noort kunstnikku Epp Ojamaad ning Kadi Karistit. Neist esimest peab ta modernsemaks, kuid avaldab usku, et mõlemast võivad saada head kunstnikud. Lisaks USA-le külastas Kõks ka Kanadat, mille kunsti elu pidas ta paremaks kui USA oma. Oma kirjas tõi ta esile silma hakanud kunstnikud nagu Osvald Timmas, Ruth Tulving, Abel Lee, Ants Vomm, Merika Patrason ning Peeter Sepp, kelledest kahte viimast peab ta pigem rahvakunstnikeks. Ameerika-Kanada ning Rootsi kunsti elu võrreldes leiab ta, et sealne kunst erineb Rootsi, aga ka Euroopa kunstist üldiselt, Kanada selge ja jõulise stiili tõttu on sealsete eestlaste olukord küllaltki keeruline. Ta lisab kahetsusega, et seetõttu peavad nad „leppima oma kirikusaali näitustega“.¹⁰²

Oma kirjades on Endel Kõks maininud ka konflikte kolleegidega. Nii avaldab ta kahetsust lahkkelide üle selliste naiskunstnikega nagu Agaate Veeber, Karin Luts ja Silvia Leitu. Ta ei kiida selliseid vastuolusid heaks, öeldes, et tegemist on siiski kolleegidega, „kuigi sandi iseloomuga“, ning rõhutab, et ka nende looming on „terakene eesti kunsti varamusse“. Samas leiab ta, et tülli minek on paratamatu ja sellest tuleb mööda vaadata, ning lisab: „[...] Nad ehk vajavad rohkem avalikku tunnustust ja tähelepanu ja julgustust kui mehed, võtame selle arvesse. Ja julgustame neid. Kui keegi tahab pilpa peal olla, aga ega sina pruugi seda pilbast peos hoida, vaid vaata kõrvalt – ja muiga! [...]“¹⁰³

Konfliktist Karin Lutsuga kirjutab ta ka oma kirjas 25. juunil 1952. aastal. Luts oli tõlkinud Vasari[?] raamatu eessõna ja avaldanud selle ajakirjas Välis-Eesti, kuid Kõksile tundusid sealsed Vasari ideed küsitavana. Ta avaldas sellele avaliku

¹⁰¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1964. EKM EKLA 2010/155.

¹⁰² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. augustil 1968. EKM EKLA 2010/155.

¹⁰³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. oktoobril 1963. EKM EKLA 2010/155.

vastuse, mille peale Luts süüdistas teda Vasari väärtuslike ideede asemel iseenda ideede kasutamises, ning soovitas Kõksil lugeda „võõrkeelseid tunnustatud autoriteete ja alles siis tulla temaga seletama“. Kõks lisab oma kirjas, et sellega sai tema ja Karin Lutsu hea läbisaamine lõpu, ning polegi taastunud.¹⁰⁴

¹⁰⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 25. juunil 1952. EKM EKLA 2010/155.

3. Pagulaskunstnike küsimus

Eksistentsialismi seisukohalt on inimene siin maailmas üksi, nii on ka kunstnik see, kes peab iseseisvalt hakkama saama ning oma loomingus selgusele jõudma.¹⁰⁵ Ka Mihhail Lotman leiab, et kunstnik on igal juhul pagulane, ka siis, kui pole tegemist põgenemisega võõra riigi territooriumile, sest kunstnik on juba iseenesest pagendatud ja viibib teiste eest eralduses.¹⁰⁶ Niisis võib eksiilis elavate kunstnike puhul rääkida topelt-pagulusest, sest olles igapäevaselt pagened ümbritsevate eest, ei kuulu ta enam ka oma endisele kodumaale ega uuele asukohamaale. Taoline olukord võib olla rusuv, mistõttu oli võõras ühiskonnas hakkama saamiseks oluline hoida kontakte teiste, samas olukorras elavate saatusekaaslastega.

Bernard Kangro on jaganud pagulaskunsti kolme perioodi. Esimesel etapil keskenduti etnilisele identiteedile, mis tagas võõras kultuuris elavale eestlaskonnale ühtekuuluvustunde. Sellesse perioodi jäävad kunstinäitused, mis tutvustasid Eesti pagulaskunstnike loomingut. Ajapikku hakkas pagulusele suunatud fookus kaduma ning teisel perioodil üritati Kangro väitel üha tihedamalt lõimuda Rootsi kunstnikega. Kolmandal perioodil esinesid uuel kodumaal sündinud eestlastest kunstnikud juba koostöös rootslastega, kasutamata määratlust „pagulaskunstnik“.¹⁰⁷ Endel Kõks kuulus esimese ja teise perioodi kunstnikke hulka, mistõttu käsitlen järgnevalt vaid neid etappe.

¹⁰⁵ Lucie-Smith, E. *Movements in art since 1945*. London, 1979, lk. 10.

¹⁰⁶ Lotman, 2004, lk. 2–5.

¹⁰⁷ Kangro, B. *Eesti Rootsist: ülevaade sõnas ja pildis*. Lund, 1976, lk. 161.

3.1. Pagulus ja pagulaskunstnik

Alustades kunstnikuteed uuel kultuurimaastikul, oli psühholoogilisest aspektist oluline säilitada oma identiteeti ja mitte kaotada positsiooni, mis oli saavutatud maha jäänud kodumaal. Seega tuli vähemusrahvusel oma etnilist identiteeti pidevalt ja sihilikult rõhutada ning kultuurilises tegevuses kasutada.¹⁰⁸ Pagulasse suhtuti kahtlustega, sest ta oli „kohatu inimene“ – ta ei kuulunud ei siia ega sinna, ei rootslaste ega eestlaste hulka.¹⁰⁹ Seetõttu oli vajalik saavutada ja säilitada ühtekuuluvustunne oma rahvusgrupiga, mistõttu paljud pagulased taastasid või loid kontakti rahvuskaaslastega, kes samuti end uues kultuuris sisse seadsid. Jaan Undusk viitab väliseestlaste identiteediprobleemile, mis puudutas just vanemat eestlaste põlvkonda räägides kolmiklõhest „pagulane – eestlane – inimene“. Pagulasteadvus ja identiteedi säilitamine oli kui „moraalne kohustus“, kuid see võis saada takistuseks loometöös.¹¹⁰

Ka Ilmar Laaban seadis põgenikuna võõral maal elava kunstniku võimalused kahtluse alla. Ta kirjutas: „Pagulasühiskonnast sellevastu kunstnikule tõsisemat kandjat ei ole, osalt selle väikese arvu ja laialipillatuse, osalt ka pagulasmentaliteedi kui sellise tõttu.“ Ta rõhutab, et kunstnikku segavad sotsiaalsed ja psühholoogilised takistused ning nendest vabanemiseks on vaja haruldastele kunstilistele oskustele lisaks veel muudki. „Kui tal on võimalik – niivõrd kui majanduslik olukord lubab – töötada vabana „sotsiaalse tellimuse“ suunanäitajaist ja vahenditult kõrvutada oma töötulemusi kaasaegse rahvusvahelise kunstiga; sellest minimaalsestki kontaktist, mis tal paratamatult tekib võõrrahvusest publikuga, piisab talle murdmaks sajaprotsendiline sõltuvus sulet pagulasühiskonna enamasti konservatiivseist soovest ja hinnanguist.“¹¹¹

¹⁰⁸ Valk, A., Karu-Kletter, K. Rootsi eestlaste eesti-identiteet. – *Suur põgenemine 1944. eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud*. Tartu, 2006, lk. 151, cit. Garza, R. T., Herringer, L. G. Social Identity: A Multidimensional Approach. – *Journal of Social Psychology* nr. 127, 1987, p. 299–308.

¹⁰⁹ Undusk, J. Eesti, eksiil ja Välis-Eesti. – *Akadeemia* nr. 10, 2008, lk. 2262–2263.

¹¹⁰ Ibid., lk. 2262.

¹¹¹ Laaban, I. Neli pagulaskunstnikku panevad välja. – *Sõna* nr. 6, 1949, lk. 428.

Nagu öeldud, mõjutas pagulase staatus kunstiloomingut, kuid seda on nähtud ka positiivsest küljest. Kunstikriitik Lili Kaelas kirjutas 1946. aastal Liljevalchi näitusest kõrvutades kunstnike loomingut enne pagulust ja paguluses elades. Tema arvates olid paljud kunstnikud võrreldes Eestis tehtud töödega sisemiselt kasvanud ning süüvinud sügavamale kujutatavasse temaatikasse.¹¹² Vaatamata sellele, et pagendus toob kaasa takistusi ja on vaimselt raske taluda, võib see kunstniku jaoks tähendada ka uut ainekku ja uut inspiratsiooni, sest ollakse kaugel tuttavlikust ja harjumuslikust keskkonnast.¹¹³ Ka Kõks oli positiivselt üllatunud, et eesti kunstnikud suutsid raskustele vaatamata olla viljakad loojad, kelle töid võis kohata mitmel pool maailmas.¹¹⁴

Võõras keskkonnas näituste korraldamine oli eriti paguluse algusaastatel keeruline. Oluline oli enese tõestamine ning kunstielu sisseelamine, mis toimus rahvuspõhiste kunstinäituste toel. Näituste korraldamine oli ainus viis end loominguliselt tõestada, oma pagulaskunsti esitleda ning sellega tuntuks koguda. Lisaks sellele oli vaid eestlaste loomingust koosnevate näituste korraldamine oluliseks ühenduslüliks mitte ainult Rootsi elama asunud intelligentsi, vaid ka üldiselt eestlastest koosneva pagulasrahva vahel. Rahvuspõhised näitused aga ei aidanud eesti kunstnikel end Rootsis tegutsevatele kunstnikele ning kunstist huvitatud publikule tutvustada, kuna olid suunatud pigem kunstihuvilisele eestlaskonnale.

Ilmar Talve on nimetanud pagulaskultuuri üleminekuks, mis suundub tagasi oma algele kultuurmaale või seguneb uue kultuuriga. Väljaspool Eestit saavutatu võib küll püsida, kuid pagulaskultuur ise on siiski ajutine nähtus.¹¹⁵ Just püsivust peab ta pagulaskultuuri suurimaks probleemiks, rõhutades, et iga kultuuri eesmärgiks peab olema areng ning see nõuab uuendustega kaasa minemist ja eksperimenteerimist.¹¹⁶

¹¹² Kaelas, 1946, lk. 10.

¹¹³ Kirss, 2014, lk. 15.

¹¹⁴ Kõks, E. A-propos Arno Vihalemm. – *Tulimuld* nr. 2, 1981, lk. 103.

¹¹⁵ Talve, I. Halli horisondi ees. Mõtteid pagulaskirjanduse teest ja tulevikust – *Sõna* nr. 5, 1949, lk. 337–338.

¹¹⁶ Ibid., lk. 326.

Nagu eespool mainitud peab iga kultuur arenema ning selle liikumapanevaks jõuks on eksperimenteerimine. Sealjuures teeb asja keeruliseks just see, et tegemist oli pagulaskultuuriga, ning see muudab eksperimenteerimise psühholoogiliselt ebamugavaks. Olukord, kuhu kunstnikud sattusid, oli paljuski erinev situatsioonist Kodu-Eestis, kus oli olemas side huvitatud publikuga.¹¹⁷ Paguluses aga otsene kokkupuude puudus, seda tuli alles luua. See oli ka põhjus, mis muutis kunstnikkonna uuenduste ja katsetuste osas ettevaatlikumaks. Endel Kõks, kes pooldas kodumaises kui ka välismaises kunstimaailmas toimuvaga kursis olemist, uuendusi ja moodsat kunsti, jäi siiski ka ise pagulasstaatuses mõjutatuna oma loomingus teatavatesse traditsioonilistesse raamidesse.¹¹⁸

Perioodile, mil rõhuti eestlusele ning pagulusele, järgnes periood, mil sai oluliseks eesti kunstnikkonna integreerimine Rootsi kunstiellu ja see tähendas ühisesinemisi Rootsi kolleegidega.¹¹⁹ Nüüdsest polnud vajadust oma rahvusele rõhuda ja sellele toetuda¹²⁰, sest esialgsed rasked ajad olid möödas ning esmane sisselülitumine tollasesse Rootsi ühiskonda oli juba toimunud. Nüüd oli võimalik eemalduda pagulaskunstniku reputatsioonist ning integreeruda üldisesse Rootsi kunstiellu sealjuures mitte identifitseerida end niivõrd pagulaskunstnikuna vaid eestlasest kunstnikuna, veel enam – lihtsalt kunstnikuna. Selleks, et ka Rootsi kunstimaailma sulanduda, ennast tõestada ning oma kunsti levitada, oli vaja luua kontakte kohalike Rootsi kunstnikega või vähemalt loobuda sõna „pagulaskunstnik“ kasutamisest, mida ka Endel Kõks propageeris. Kindlasti oli see suuremaks probleemiks just nendele kunstnikele, kes oma loome- või õppetööd Eestis olid alustanud. Rootsis loometeed alustanud kunstnikud on aga juba paguluskultuuri kolmandast perioodist – neil tekkisid kontaktid asukohamaa kunstnikega ja ka näitustel esinesid nad koos rootsi kunstnikega.¹²¹

¹¹⁷ Laaban, 1949, lk. 428.

¹¹⁸ Endel Kõks, 2013, lk. 81.

¹¹⁹ Kangro, 1976, lk. 161.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Kangro, 1976, lk. 161.

3.2. Endel Kõks pagulaskunstnikest

Endel Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetuses on märgata muret eesti kunsti ja kunstnike olukorra pärast juba paguluse algaastatel. Kõks mõistis muudatuste vajalikkust, sest pagulaskunstnikuna sealsele kunstimaastikule kinnituda ning oma loominguga silma paista tundus üha võimatum. Nii avaldas ta oma kirjades poolehoidu pagulasmentaliteedist loobumisele ning suuremale integreerumisele rootsi kunstike sekka. Endel Kõksi eesmärgiks polnud hüljata eestlase identiteeti, vaid ta pidas oluliseks pääseda vabaks pagulasstaatuses. Ta mõistis, et kunstnikuna on võimatu sellele toetuma jääda ning seejuures laiema publikuni jõuda. 1951. aastal räägib Kõks rootslaste omamoodi hoiakust kunsti osas ning leiab, et nagu kõikjal oodatakse ka seal võõrastelt kunstnikelt rohkem kui kohalikelt.¹²²

Kõksi ja Vihalemma kirjavahetuses mainitud Rootsis korraldatud kunstinäitustest suur osa koosnes vaid eesti kunstnikkonna väljapanekutest. Näiteks 1952. aastal avaldas Kõks kirjas Vihalemmale muret Malmös korraldatava kunstinäituse üle.¹²³ Antud näitus toimus märtsis-aprillis ning peale Kõksi ja Vihalemma esinesid seal veel Eerik Haamer, Ernst Jõesaar, Raoul Lind, Karin Luts, Herman Talvik jt.¹²⁴

Paguluse rõhutamise kaotamise vajadusest rääkis Kõks 1954. aastal nentides, et kunstipublik ei tunne huvi pagulaskunsti näituste vastu, mistõttu tuleks sellest sõnakasutusest kunstinäituste pealkirjades loobuda. 2. märtsil kirjutab ta Arno Vihalemmale Uppsalas Kunstihoones toimunud ja tema sõnul fiaskoks kujunenud näitusest. Sellest võttis osa suur hulk eestlasi, sealhulgas Eerik Haamer, Lydia Lavrov, Hugo Lepik, Erich Pahap ja mitmed teised.¹²⁵ Endel Kõks diskuteerib selle näituse üle oma kirjas Vihalemmale tundes muret eestlaste kunstinäituste vähese populaarsuse üle ning mõistes, et midagi peab muutuma: „[...] Asjata on loota, et meie kunstnike „kuulsus“ ehk tööde kõrge kunstiline kvaliteet tõmbab

¹²² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1951. EKM EKLA 2010/155.

¹²³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 5. veebruaril 1952. EKM EKLA 2010/155.

¹²⁴ Endel Kõks, 2013, lk. 254.

¹²⁵ Ibid.

publikut ja ostjaid. [...]“¹²⁶ Ühtlasi mõtiskleb ta järgmiste näituste korraldamise üle: „[...] Lüüa kokku paar viisakat meest ja teha üks grupinäitus. Seaksin järgmised kandidaadid: Sina, Haamer, ehk kui viimane ei taha, ehk pole töid, siis Mägi. Temal on hulk asju valmis ja võiks välja tulla küll. Tema asjad hakkavad ka rootslastele silma ja ostjad peavad neid heaks kunstiks. Igal juhul tuleb loobuda nimest, mis viitaks meie rahvusele, sest ilmselt see ei tõmba enam ja publik on asunud tõrjuvale seisukohale. Peaks tegema lihtsalt nime all – kolme kunstniku näitus, ehk siis nimed. [...]“¹²⁷

See ei jäänud ainsaks sellelaadseks avalduseks. 27. oktoobril 1958. aastal imestab Kõks Vihalemma rahvustunde üle: „[...] Minu kogemused selliste näituste algatamisel on näidanud, et ei ole absoluutselt mingit võimalust äratada mõne suurema galerii huvi Eesti pagulaskunsti vastu. Tihtipeale ei ole ma oma ettepanekutele isegi mitte vastust saanud, näiteks Norrast ja Schweitzist, seepärast olen jõudnud arvamusele, et asjata on jääda eluaegseks „pagulaskuntnikuks“. Sakslastele oleks võõrastav olnud, et kolm esinejat on sündinud hoopis Eestis ja rootsi kolleegidel ei oleks olnud mingit huvi esineda koos kolme väljamaalasega. Minu ettepanek Biermannile oli näitus ristida „Sechs Modernister von Schweden“. Seega oleks küll ehk tõelist olukorda varjatud, kuid ka mitte otsest valearvamist tekitatud. Pidas nõu Spaciga, kelle seisukoht oli, et pole mingit mõtet hakata vahet tegema, kuna me kõik faktiliselt töötame Rootsis ja teie mõlemad olete ka Rootsi kodanikud. Lõpuks võib eeskujuks võtta ka „Pariisi kooli“, kus nagu teate pooled on välismaalased. Kellegil ei tule pähe näiteks de (?) Poliakoffi või Lanskyd mitte pidada prantsuse kunstnikeks. Olukord oleks ehk olnud teine, kui oleks esinenud näiteks viis sündinud rootslast ja üks ehk kaks eestlast. [...]“¹²⁸

Sellised arvamused ei olnud kõigile meeltemööda. Samas kirjas vihjab Kõks Ervin Pütsepa poolt avaldatud kriitikale: „[...] Pütsep on küll ka mulle etteheitnud, et eesti kunsti tutvustamise asemel olen hakanud rootsi kunsti tutvustama, kuid ma

¹²⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. märtsil 1954. EKM EKLA 2010/155.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. oktoobril 1958. EKM EKLA 2010/155.

ise arvan, et meil on ainuke võimalus jõuda laialdasemale tunnustusele ainult koostöös rootsi kunstnikega. [...]“¹²⁹

Vastupidiselt Unduskile ja Laabanile, kes viitasid (eestlase) identiteedi probleematikale, mis võib takistada loometööd, näeb Kõks kunsti väljaspoolsena identiteedi ja rahvuse küsimustest. Ta kirjutab 1981. aastal: „[...] Minu seisukoht on (ja see sobib väga hästi kõigile VÄLISEESTI kunstnikele), et kunstnikul võib olla mitu rahvust või kodakondsust. [...]“ Ta toob näiteks Pablo Picasso, Marc Chagalli, Amadeo Modigliani ning Vincent van Gogh'i, kelle töid on võimalik leida paljude eri rahvuste kunstiajalugudes. Eriti tundub teda huvitavat Modigliani, rõhutades, et tema pole maalinud ühtegi oma tööd Itaalias, kuid itaallased peavad teda oma kunstnikuks.¹³⁰

1961. aastal kurdab Kõks, et örebrolased olevat teda „boikoti alla pannud“¹³¹ Seega oli pagulase reputatsioonist vabanemine ja sellest üpriski suletud grupist eraldumine eluliselt vajalik. Seda iseloomustab hästi ka Vihalemma kiri Kõksile, kus ta arutleb I ja II järgu kunstnikuks olemise üle: „[...] Meie olukord on täbar. Rootsi kunstiellu sisselülitumine ei ole sugugi nii kerge, siin on isegi palju „koeri“ jne. Keegi ei mõtle meid ka nii kergelt „I järgu kunstnikuks“ kuulutama hakata, tuleb olla edasi II järgu kunstnik – „miks ma peaksin ostma midagi välismaalasest II järgu kunstnikult kui meil endil selliseid küllalt on“ – lausus kunagi üks jõmm Linköpingus näitusel oma sõbrale sellekohaseküsimuse pääle. Kuulsin nuka tagant seda juttu päält ja rõõmustasin isegi, et ta „III järgu kunstnik“ ei ütlenud – II järk – allright – mina olen II järgu madrus ka... [...]“¹³²

See kõik andis tõuke enese lahti ütlemiseks siiani kestnud mainest ning lõpetada enese esitlemine pagulaskuntnikuna. Kõks leidis, et tuleks kaasata oma näitustesse ka kohalikke, rootslastest maalijaid. Sellise seisukoha võtab ta kirjas Vihalemmale ka 18. oktoobril 1962. aastal: „[...] See on juba minu (?) kogemus, et ainult eesti kunstiga siin mail enam näitusi teha ei tasu. Õigem on kas ainult

¹²⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. oktoobril 1958. EKM EKLA 2010/155.

¹³⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. veebruaril 1981. EKM EKLA 2010/155.

¹³¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 4. aprillil 1961. EKM EKLA 2010/155.

¹³² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 21. veebruaril 1961. EKM EKLA 2010/155.

separaat (aga need on kulukad ja tülikad) või siis rootslastega pooleks. Mille vastu ju kellegil ei saaks midagi olla, kuid selle ja nende kaudu jõuame me pikkamööda edasi. [...]“ Ka 1966. aastal soovitas ta Vihalemmal teha Ystadis nelja mehe näitust, millest võtaks osa Kõks ise, Vihalemm ning lisaks kaks rootslast, kes olevat vajalikud justnimelt välismaalase maigu ära võtmiseks.¹³³

Teatav muutus näituste rahvusvahelisuses oli juba aset leidnud. Nii korraldati väljapanekuid, millest lisaks eestlastele võtsid osa ka rootslased. Näiteks 1955. aastal toimus näitus Örebro Kunstihoones, kus Endel Kõksi kõrval esinesid ka Alfred Lapukin, Lars Spaac ja Bengt-Rune Nordström. 1958. aastal toimus näitus „Kuus modernistlikku kunstnikku Rootsist“, kus oma töid esitlesid eestlaste kõrval ka mitmed Rootsi kunstnikud.¹³⁴ Taolisi näiteid on ka järgnevatest aastatest, 1959. aastal toimunud näitused „Kuus rootsi maalikunstnikku ja üks saksa kullassepp“ ja „Vorm ja fantaasia“.¹³⁵ Üldiselt aga jäid domineerima vaid eestlaste loomingust koosnenud näitused. See viitab raskustele rootsi kunstimaailma sisselamisel ning rootslaste eelarvamustele väljaspoolt nende kodumaale elama asunud kunstnike suhtes. Sellele vihjab ka Endel Kõks oma kirjas 1959. aastal. Ta viitab Rootsis elavate eesti kunstnike raskele olukorrale, mida võis eriti täheldada nii-öelda „võõraste modernistide“ puhul.¹³⁶ 1966. aastal kirjutab ta Vihalemmale: „[...] Ka KRO¹³⁷ pihta läks nii mõndagi – aga minagi pole sellest kes teab kui heas arvamises, ega kipu sinna mingi erilise innuga, kuid on selge, et on tegemist nn rassidiskrimineerimisega.[...] Ja teisel puhul võiksid nad ju avalikult teatada, et endisi välismaalasi ei taheta. [...]“¹³⁸.

Nagu Kõksi ja Vihalemma kirjavahetusest nähtub, oli pagulaskunstnikuna end võõra maa kunstiajalukku kirjutada küllaltki keeruline. Sealjuures oli pagulasstaatusest tingitud piirangutele vaatamata oluline kunstitegevuse areng ja selle alalhoidmine.¹³⁹ Eduard Rüga on öelnud: „Teeme seda kodumaa pärast, et

¹³³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 28. augustil 1966. EKM EKLA 2010/155.

¹³⁴ Endel Kõks, 2013, lk. 81.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 1. veebruaril 1959. EKM EKLA 2010/155.

¹³⁷ Konstnärernas Riksorganisation – Kunstnike Riigiorganisatsioon Rootsist

¹³⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 14. märtsil 1966. EKM EKLA 2010/155.

¹³⁹ Kaelas, 1946, lk. 10.

sinna tagasipöördumisel ei oleks piinlikkusetunnet. Kunstnikud kodumaal on sunnitud vaikima ja eesti kunst on seal lakanud olemast. Meie, vaba maa ilmas olejad, peame täitma selle tühimiku.”¹⁴⁰

¹⁴⁰ Meie kunstnike tee paguluses, 1953, lk. 3.

4. Moodsa kunsti küsimus

Kõige uue vastu, mida maailmas tehakse, tuleb küll huvi tunda, kuid see huvi ei tohi väljenduda jäljendamises. Seevastu tuleb see läbi töötada ning sobilik „peab murduma looja isiksuse kui prisma kaudu tema loomingusse“. Modernismi ei tohi alahinnata, sest „tänapäevast modernistidest võivad homme saada klassikud, tänapäevast modernistid on homsed klassikud“.¹⁴¹

Endel Kõksi näol oli tegu aktiivse kunstielust, ühiskondlikest teemadest ning erinevatest rahvastest ja kultuuridest huvitava inimesega. Sellele viitavad tema sõnavõtted ajakirjanduses, reisid mitmepool võõrsil ning kirjavahetus Arno Vihalemmaga. Üldiselt kritiseerib Kõks oma kirjades Vihalemmale Rootsi kunstielu – peamiselt on ta tähelepanu pööranud Rootsi kunstnike mahajäämusele üldistest maailmakunsti suundadest, riivanud on ka selle mõju eesti kunstnikele Rootsis ning Ameerika kunsti mitte mõistmist. Lisaks on ta avaldanud arvamust ka mõne praktilisema küsimuse suhtes. Nii kritiseerib ta klaasimise ja raamimise vajalikkust, mis maailmas olevat vanamoeliseks ja ebavajalikuks muutunud.¹⁴² Samamoodi annab ta negatiivse hinnangu kunstnike töödest koostatavatele mappidele, mis olevat „ajast ja arust“, ning soovib koostada hoopis kunstipostkaartide sarja, millede levik oleks olnud laialdasem kui mappide oma, ning lisanduks võimalus neid praktiliselt kasutada või koguda, mida Kõks ise tunnistas tegevat. Seda mõtet ei pooldanud ei Juhan Nõmmik ega Karin Luts, kelle arvamus sai otsustavaks.¹⁴³

¹⁴¹ Talve, 1949, lk. 333–334.

¹⁴² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. jaanuaril 1953. EKM EKLA 2010/155.

¹⁴³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 29. mail 1961. EKM EKLA 2010/155.

4.1. Endel Kõksi mõtted kunstist

Moodsale kunstile eelnenud kunst oli reaalse maailma „peegelpildiks“, kuid moodsat kunsti peab Kõks millekski, mis väljendab suhteid ja tundeid, mida pole võimalik seletada või välja öelda, ning mis on sisemiste tajumuste ning pingete väljenduseks.¹⁴⁴ Ta leiab, et kunst ei pea järele aimama tegelikkust, sest kunstniku tõlgendus on olulisem kui tõepärasus.¹⁴⁵ Eelnev iseloomustab hästi Endel Kõksi arusaamu ja hoiakuid kunsti suhtes. 1952. aastal soovitas ta Vihalemmal tutvuda Vassili Kandinsky loominguga, et ta mõistaks, mismoodi „kalligraafiliselt viimistletud joon ja plekk“ võivad samuti väärtuslikud olla, ning mille ees võib seista nagu „kohutava sügavuse ees“. ¹⁴⁶ Vaatamata tõdemusele, et ka abstraktne kunstnik peab aeg-ajalt tõelikkuse juurde pöörduma, et luua taas „kõiksuse peegelpildiks“¹⁴⁷ olevaid teoseid, kuulub tema poolehoid moodsale kunstile.

1962. aastal kirjutas Kõks, et kuigi Tartus Pallasest õppides polnud nad veel näinud ühtegi abstraktset tööd, mõistsid nad nii värvide, vormide ja faktuuri olulist rolli moodsas kunstis kui ka võimalikke tulemusi, mida nendega eksperimenteerides oli võimalik saavutada. Selleks oli aga vaja värvidega katsetada ning luua „uusi kontraste ja uusi harmooniaid“. Maal ei pea edasi andma tõelisust, side tegelikkusega võib puududa, ning see tähendab, et teos võib olla „iseseisev objekt“ nagu iga teine loodud ese. Oluliseks märksõnaks aga jääb eksperimenteerimine.¹⁴⁸

Endel Kõks oli veendunud, et kunstniku ülesandeks ei ole olemasoleva kordamine vaid uueloomine ehk suund tulevikku, ning soovitas ka Arno Vihalemmal see mentaliteet üle võtta. Ta kirjutab Vihalemmale, et praegusel ajal aktuaalsed teemad on täis vastuoksusi ja tema ei pea oma ülesandeks korrata seda, mida keegi on juba öelnud, vaid tahab rääkida seda, mida teised hakkavad kordama.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Kõks, E. Lehekülgi kirjutamata päevikust. – *Tulimuld* nr. 5, 1957, lk. 236.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 238.

¹⁴⁶ Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

¹⁴⁷ Kõks, 1957, lk. 236–238.

¹⁴⁸ Kõks, E. 1962, lk. 102.

¹⁴⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 22. märtsil 1964. EKM EKLA 2010/155.

Seda seisukohavõttu toetab ka tema avaldus 1966. aastal, mil ta kirjutas, et iga inimene otsib aateid, mis sobituvad tema eluideaalide ning soovidega, ning „muutes need ideed oma töö kaudu realiteediks oleme ühtaegu elu vormijad“.¹⁵⁰

Kõksi iseloomustab huvi erinevate ühiskondlike probleemide vastu ning nende üle arutlemine. Ka kirjas Vihalemmale tunnistab ta: „[...] Olen siiki vist süstemaatiline ja kalduvusega lõplikult ja põhjalikult midagi osata või teada [...]“.¹⁵¹ Ta rõhutab, et just huvi ja valmisolek arutlusteks on see, mis aitab ka kunstimaitset vormida ning et kõige uuendusliku vastu astumine ei loo tulevikku. Ta viitab ka eesti rahva iseloomule, millest tuleneb tõrjumine ning endasse sulgumine uuega vastamisi seistes. Seda ta aga õigeks ei pea, ning rõhutab, et ka eesti kunstnikel on antud sõnaõigus, et kaasa rääkida moodsa kunsti küsimustes.¹⁵²

4.2. Endel Kõksi mõtted moodsa kunsti olukorrast Rootsisis

Rääkides Rootsi kunsti olukorrast, hämmastab Kõksi, kuivõrd mahajäänud on Rootsi kunstnikud üldistest uutest tõdedest, leides, et sealne kunstielu on mõjutatud „naivistlik-ekspressionistlikust joonest“, mis mujal maailmas pole enam hinnas.¹⁵³ Sellele vihjab ta ka 1951. aastal, tuues näiteks kaks modernistlikku kunstnikku, prantslase Pierre Bonnard'i – teatavasti on Pariisi koolkonna mõjusid näha ka Kõksi loomingus – ja modernistliku rootsi kunstniku Ragnar Sandbergi. Ta tunneb muret selle üle, et paljud rootsi kunstnikud ei ole neist kuulnudki. Taolist olukorda julgeb ta kirjeldada sõnadega „seisev vesi!“, kuid ilmutab lootust edaspidiseks, sõnades, et „iga asi sünnib omal ajal ehk natuke

¹⁵⁰ Kõks, E. Häälguse kaevust. – *Eesti Päevaleht* nr. 129, 8.06.1966, lk 2.

¹⁵¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1964. EKM EKLA 2010/155.

¹⁵² Kõks, 1951, lk 271.

¹⁵³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

hiljem“. Samas kirjas kritiseerib ta ka sealset kunstipublikut, kes tema sõnade kohaselt „naljalt üle „maakoha pildi“ midagi ei mõista“. ¹⁵⁴

Publiku mõistmatusest kirjutab ta ka 1952. aastal, vihjates oma kirjas samal aastal märtsis ja aprillis toimunud ja kriitikat pälvinud eesti kunsti näitusele Malmös: „Kui nüüd minust aru ei saada, kuidas siis meil võidakse aru saada Legerist, Gischiaist, Mirost või mõnest teisest, kes on veel palju kalligraafilisemad, kuivemad ja sisutumad. Võiks pisut mõelda ka Paul Kleele ja Hans Hartungile. Ma ei ole kunagi uskunud, et kujutav kunst on ainult sellega õigustatav, et see on kunstniku eneseväljendus, vaid et see on ka teatav seisukohavõtt laiemas ulatuses: plastilise mõtlemisviisi abil fikseeritud suhtumine olemasolusse ja teistesse maailma asjadesse – ja siin ei tule enam arvesse, kas see on inimlik, kuiv, lopsakas või midagi muud. Siin tuleks arvesse ainult kuivõrd vahedalt on tehtud see lõige olemasuolu plasmasse. Malmö kriitika oma konstanteeringutega maalilikkuse üle, näitab, kuivõrd kaugel ollakse siin maal sisulisest mõistmisest. Nõue, et maal oleks maaliline on samasugune nonsens, kui nõudmine, et muusika oleks musikaalne.“ ¹⁵⁵

Ka hilisemas kirjavahetuses jääb ta oma seisukoha juurde, öeldes, et modernistide näitustel ostetakse liialt vähe töid, põhjendades seda konservatiivse Örebro rahvaga. ¹⁵⁶

Lisaks sellele ei kiida Kõks heaks ka Rootsi kunstimaastiku kaugust Ameerika kunstisuundadest. Kõks on mitmes kirjutises võrrelnud Euroopa kunstielu Ameerika omaga, ning on ilmne, et ta pelgab vanameelsust, mis kunstimaailma ohustab. Rootsi ja Ameerika kunsti vahekorraest räägib Kõks 25. aprillil 1964. aastal, kirjutades Vihalemmale: „[...] Too näitus – noh Svenska Dagbladet ikka mõne sõna kirjutas, aga oli selge, et siin maal pole Ameerika enam populaarne, ammugi ei saada siin aru sellest kõige viimasest kunstist „psycodelic art“ ist, ja

¹⁵⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1951. EKM EKLA 2010/155.

¹⁵⁵ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

¹⁵⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 9. detsembril 1958. EKM EKLA 2010/155.

sellest ei taibanud ka Madis[?] midagi, arvas, et olin kujutanud „ameerika igapäevast elu“ – noh jõuan siis mina igaühele kõike seletada. [...]“¹⁵⁷

Kõks toob eeskujuks galeriid Ameerikas, kus „enamus on valvel selle eest, et galerii juhtkonda ei hakataks pidama tagurlikuks ega ajast mahajäänuks.“ Nii ameerika kunstist kui ka väikekodanlikust mentaliteedist räägib Kõks ka oma artiklis 1968. aastal. Ta näib positiivselt suhtuvat traditsiooniliste motiivide kõrvale jätmisel, ning leiab, et kui „euroopalik kultuurkond tahab püsima jääda ameerikaliku vitaliteedi ja brutaalse jõurikkuse kõrval siis tuleks küll kõigepealt loobuda oma väikekodanlikest ideaalidest ja püüda arusaada, mida eurooplastel on ütelda uut ja vaimukat.“¹⁵⁸

4.3. Endel Kõksi mõtted moodsa kunsti olukorrast eesti kunstnike töödes

Lisaks Rootsi kunstnikkonna iganenud arusaamade, tunneb Kõks juba 1952. aastal muret ka eesti kunstnike pärast, keda Rootsi kunsti elu olevat mõjutanud. Siiski ei võta ta selles osas kindlat seisukohta, öeldes: „kas see hea või halb on, seda ei tea ma ütelda“. Samas kirjas tõdeb ta, et eesti kunsti mahajäämisel on olnud oluline roll nii kunstnike enda oskamatusel, väiksel silmaringil kui ka vanemate kolleegide keskpärasusel.¹⁵⁹

Kõksi poolehoidu uuenduslikele maailmavaadetele ning pidevale uute ideede ja teostuste otsimisele kinnitab tema selge seisukohavõtt: „Niipea kui otsing lakkab algab ühe kultuuri langus“. Ta rõhutab, et moodne kunst on interdistsiplinaarne ning seda iseloomustab vaimu ja intellekti ekspansioon.¹⁶⁰ Kõks pooldas haritust, teadmisi ja kogemusi ning leidis, et need on omadused, mille abil on võimalik

¹⁵⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 25. aprillil 1964. EKM EKLA 2010/155.

¹⁵⁸ Somebody [Endel Kõks]. New Yorgi kunstigaleriid. – *Eesti Päevaleht* nr. 44, 22.02.1968, lk. 2.

¹⁵⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶⁰ Kõks, 1951, lk. 269.

kultuurielus väärtusi mõõta.¹⁶¹ Haritud ringkondadele iseloomulikuks pidas ta ka lugupidamist abstraktsest kunstist.¹⁶² Ka 1959. aastal tunneb Endel Kõks aga muret, et liiga vähe on neid, kes nende oskusi tähele paneb, kuid jääb siiski positiivsele seisukohale: „[...] Kahju ainult sellest, et nii häbemata väike osa inimkonnast meie vaimurikkust tähele paneb. Aga ükski tänine kunstnik pole oma ümbruse ignorantsist lasknud end alla suruda ja ega sinagi ei hakka seda tegema. [...]“¹⁶³

Ka 1960ndatel tunnevad nii Kõks kui ka Vihalemm muret moodsa kunsti võimaluste üle, sest moderniste leiduvat liialt vähe¹⁶⁴ ning nende seas puuduvat tipud, sest eesti kunsti moodsus pole „küllalt tulevikku sihitud“.¹⁶⁵

Kõksi häirisid vajakajäämised moodsa kunsti vallas, nii on ka tema enda looming moodsatest ideedest mõjutatud ning soovis neid mõjutusi näha ka teiste kunstnike töödes. 1961. aastal teatab ta Vihalemmale, et on oma loomingus läbimas figuratiivset perioodi, ning seda tänu tõsiasjale, et abstraktseid töid pole õnnestunud vajalikul määral müüa. See vihjab ka mõnigastele raskustele moodsa kunstnikuna tegutsemisel. Abstraktsete tööde asemel otsustas ta eksperimenteerimisega edasi liikuda ning kasutada erinevaid maalitehnilisi võimalusi – Jan van Eycki vaiguvärvi ja temperatehnikat ning Peter Paul Rubensi paksuõli pastossest tehnikat. Kaheldes sealjuures: „[...] Praegu ma veel ei saa aru, kas sellest tehnilisest stuudiumist mul maalimise juures ka midagi kasu on, majanduslikku kasu on küll väga vähe märgata, sest Teataja galerii on senini müünud ühe keskmise ja ühe vähema pildi ja üks on reserveeritud, kokku viisin sinna 17 maali, nii et menu on minimaalne. [...]“¹⁶⁶ 1966. aastal laseb ta heita pilgu ka parajasti pooleliolevale teosele – „assamblaaži tehnikas“ veduriosadest ning fotodest koosnevale tööle „Vedur“.¹⁶⁷ Järgnevas kirjas vaimustub ta

¹⁶¹ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. veebruaril 1961. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 9. augustil 1951. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. juunil 1959. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶⁴ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 30. septembril 1961. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶⁵ A. Vihalemma kiri E. Kõksile 19. oktoobril 1962. TKM TA, f. 3, n. 6, s. 217, lk. 22.

¹⁶⁶ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 29. mail 1961. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶⁷ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155.

Vihalemma soovitusel võtta kasutusele ka „suitsu“ ja „vile“ idee ning teeb paar humoorikat soovitus Vihalettema monumentaalsele seinapildile.¹⁶⁸

1963. aastal võtab Kõks kriitilise seisukoha kunstiajaloolase Rudolf Parise suhtes, kes olevat nii Kõksi vastu kui ka üldiselt abstraktse kunsti vastu astunud isikute „hääletoruks“. ¹⁶⁹ Ta kirjutab: „[...] Ega kultuurielus ja -loomingus tolerantsti ja „arusaamisega“ midagi pääle hakata ei ole! Tean Stockholmis isikuid, kes võitlevad minu (ja üldse abstraktse kunsti) vastu tehes omamoodi „sotsialismikampaaniat“ ja nende isikute üteldusi võib tervete lausetena Parise kirjutustest välja noppida – seega on ta muutunud omamoodi hääletoruks. [...]“ Tõestamaks seda väidet, ning et mitte jätta muljet nagu kannataks ta „tagakiusamise maania all“ toob ta näiteks publiku seast kostunud arvamuse Svea-galerii vernissaažil, mis kritiseeris Kõksi töid antud näitusel, ning tänab Vihalettema toetuse eest „moraalsete kodukäijatega“ võitlemisel.¹⁷⁰

Tundes küll mõningast muret taolise kriitika suhtes, peab Kõks oluliseks pigem üldiselt levinud arusaamu, mida kahjuks „püütakse väänata väikekodanlikuks ja tühiseks“. Ta toob näiteks „ühe tiitliga härra“ arvamuse: „[...] kui Krusse[?] maailmale muud hääd ei ole teinud, siis vähemalt seda, et ta on ära keelanud abstraktse soperdamise!“. Kõks aga võtab kritiseeriva seisukoha: „Mõni – või peab ütleva – et suur osa inimesi nagu poleks viimase kahekümne aasta jooksul üldse elanud ja on nagu kõigest ilma jäänud, mis selle aja kestel uut ja huvitavat on tehtud ning üteldud. Ja kui nüüd Paris, kellest ma siiski tahaksin lugu pidada, ka hakkab niisuguseid soendama, siis ei jää tõesti muud üle kui vastu hakata. [...]“¹⁷¹

Oma kohuseks pidas ta ka teistele moodsa kunsti osas õpetussõnu jagada. Olles näinud 1963. aastal Stockholmis lähistel „ühe mehe villas“ Elmar Kitse maale, tunneb ta muret kolleegi loominguga pärast, ning võtab kindla seisukoha, leides, et tema tööd jätavad mulje nagu oleks need „maalitud saja aasta eest“. Ta igatseb

¹⁶⁸ E. Kõksi kiri A. Vihalettemale 30. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155.

¹⁶⁹ E. Kõksi kiri A. Vihalettemale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

¹⁷⁰ E. Kõksi kiri A. Vihalettemale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

¹⁷¹ E. Kõksi kiri A. Vihalettemale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

Kitse tööde endisi värve ja sära, mis on muutunud tuhmiks ja halliks: „[...] Mõtlen osas meeles, et kui võtaks kätte ja kirjutaks nende maalide kohta ühe loo ning avaldaks Manas koos reproduktsiooniga. Ning annaks talle mõista ettevaatlikult mis tema nüüdseist töödest siinpool arvatakse. Aga viimati ehk võtab seda liiga südamesse ja teeb midagi ebasobivat. [...] Ma ei mõtleks teda mitte näägutada, vaid julgustada. [...] Minul ei ole Kitsega kontakti – kuid kuidagi moodi peaks talle saatma mõne moodsa kunsti käsiraamatu. Tema talent on selleks liiga suur, et see upuks venepärasusse – praegu maalib ta halvemini kui vene peredvishnikud – või kuidas nende nimi oli.“¹⁷²

Kui Kõksi arvates oli Kitse tehniline oskus siiski ajapikku arenenud, siis Johannes Võerahansu olevat tema arvates kaotanud ka tehnilise osavuse ning langenud tasemele, mida Rootsis kutsuti „hõtorgetiks ehk heinaturg“. ¹⁷³

Mihhail Lotman on arvanud, et „kunsti tekib siis, kui eraldub indiviid“, kui side oma maaga kaob või see äärmisel juhul nõrgeneb.¹⁷⁴ Rootsis pagulasena elamine võimaldas Kõksil tänu reisimisele tutvuda teiste maade ja kultuuridega, laiendada silmaringi ning end moodsa kunsti vallas enam arendada, kui see oleks olnud võimalik Nõukogude Eestis. Mõeldes Kõksi otsivale ja uudishimulikule loomusele, arusaamadele kunstist ja organisatoorsele võimekusele, võib ka tema puhul pagulust näha kui eneseteostuseks võimalusi pakkuvat olukorda, mis andis hea võimaluse diskuteerida moodsa kunsti probleematika üle ning uudseid vaateid ka oma loomingus kasutada. 1981. aastal kirjutas Kõks Vihalemma kunstnikuteest, mis oli kodumaal alustatud, kuid katkes 1944. aastal, öeldes, et see tähendas ühtlasi nii järsku lõppu kui ka algust.¹⁷⁵ Vaatamata sellele, et paguluses jätkati kodumaal alustatud loometegevust, oli paguluses tegu „uue algusega“, mis võis anda häid väljavaateid edasisteks arenguteks.

¹⁷² E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

¹⁷³ E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155.

¹⁷⁴ Lotman, 2004, lk. 2.

¹⁷⁵ Kõks, 1981, lk. 103.

Kokkuvõte

Endel Kõks on oluline figuur eesti moodsa kunsti ajaloos. Ta oli maailmast huvituv ja uuendustele keskenduv isiksus ning see väljendus ka tema töödes. Kõksi loomingut iseloomustab eksperimenteerimine, otsingulisus ja uuenduslikkus.

Kooliaeg Pallases ja okupatsioonide aastad töid kaasa arenemise modernistlikuks kunstnikuks. Juba kodumaal võttis ta osa paljudest näitustest ja pälvis kiidusõnu. Eestlaste põgenikelaagris Geislingenis oli ta oluline kultuurielu korraldamisel – ta juhendas maaliõpinguid, organiseeris näituseid, kirjutas kunstist ning illustreeris raamatuid. Samuti sai temast Eesti Kujutavate Kunstnike Keskuse esimees. 1950. aastal asus Kõks elama Rootsi, kus veetis kogu oma ülejäänud elu, jätkates seal loometegevust, kunstiteoreetiliste artiklite kirjutamist ning näituste korraldamist.

Pagulasena võõras riigis elu alustamine ei olnud lihtne, sellega kaasnesid identiteediprobleemid ning raskused sealsesse ühiskonda sisse elamisel. Suuri pingutusi nõudis kunstnikel enese kehtestamine Rootsi kunstimaailmas. Selleks, et raskustega toime tulla, oluliste küsimuste üle arutada ning kunstielu korraldada, oli vajalik kontakt teiste pagulaseestlastega. Endel Kõks oli kirjavahetuses paljude eesti kunstnikega, sealhulgas kunstniku ja kirjaniku Arno Vihalemmaga.

Kahe sõbra vaheline suhtlus oli usalduslik, väljendudes põhiliselt soovitude jagamises ning vahel ka kriitilisemas seisukohavõtus. Vaatamata lähedasele suhtele, on Endel Kõks oma kirjades puudutanud üsna vähe isiklikke teemasid, aimu saab vaid rahalisest olukorrast. Samuti on kirjades vaid üksikud emotsionaalsed nostalgilised avaldused. Vaatamata sellele, et pagulasena võõrsil elamine on väljakutse, mis paneb inimese igakülgsele proovile, tundub kirjade põhjal, et Endel Kõks ei vaadanud nukra pilguga minevikule tagasi. Talle oli nostalgitsemine ja kahetsemine pigem võõras, tema pilk oli suunatud ettepoole. Nii meenutab ta vaid üksikutel juhtudel, ja ka siis üsna lühidalt, kunstielu mahajäänud kodumaal või pallaseaegseid tegemisi. Lisaks puudutas Kõks oma kirjades vähesel määral ka igapäevamuresid ja filosoofilisi teemasid ning samuti

uudiseid kolleegide kohta. Läbivaks teemaks olid siiski näituste korraldamisega seonduvad praktilised küsimused.

Suurimaks raskuseks tegutsevatele kunstnikule oli tema omaksvõtt uue asukohamaa kunstiellu. Paguluse algusaegadel piirdusid eesti kunstnikud, sh Kõks, ainult eesti kunstnike näitustel esinemisega. Kõksi soov oli aga pagulaskunstniku sildist vabaneda ja saada võrdväärseks rootsi kunstnikega, kellega koos näitustel esineda. Ka oma kirjades Vihalemmale rõhutab ta vajadust loobuda pagulase kunstniku imidžist ja olla valmis koostööks kohalike kunstnikega. See aga osutus küllaltki keeruliseks. Eesti ja rootsi kunstnike ühissettevõtmisel korraldatud näituseid toimus siiski vähem kui vaid eestlaste poolt organiseeritud esinemisi. See viitab raskustele kohalikkude kunstiellu sulandumisel, millest räägib Endel Kõks ka oma kirjades.

Nagu öeldud, takistas pagulase staatus oma loomingu eksponeerimist, kuid teisalt pakkus inspiratsiooni ja uusi teemasid loominguliseks tegevuseks. Oma tavapärasest ja tuttavast keskkonnast lahtirebituna pidid eesti pagulaskunstnikud suutma luua midagi silmapaistvat ja uuenduslikku. Ka Endel Kõksi puhul ei saa rääkida seisakust või piirdumisest ühe kindla stiiliga. Noorusest alates iseloomustas teda avatus uuendustele ning katsetamine erinevate žanritega. Sealjuures ei piirdunud ta vaid kunsti loomisega, talle oli tähtis ka kunsti mõtestamine ja lugejate harimine kunstiteoreetiliste kirjutistega, mis ilmusid väliseesti ajakirjanduses. Kirjades Vihalemmale räägib ta sageli Rootsi kunsti mahajäämusest, väikekoodanlikkusest ja väljendab muret eesti kunstnike loomingu pärast. Ta rõhutab, et oluline on pidev otsimine, katsetamine ning siht tulevikku, mis tähendab moodsate kunstisuundade rakendamist. Nii kasutas ta moodsaid võtteid oma loomingus ning ootas seda ka teistelt.

Pagulus tähendas eraldatust harjumuspärasest keskkonnast – oma kodumaast. Vabaduse puudumine väljendus isiklikes identiteedi küsimustes, kodumaale naasmise võimatuses, loomingulises piiratuses. Eksiilis elades polnud võimalik vabaks pääseda eestluse ja pagulusega seotud sidemetest, kuid sealjuures võis pagulus luua uusi võimalusi maailma avastamiseks, uuendustega kursis olemiseks ning enesearenduseks. Kõks leidis, et „vabadus on loomingu põhiliseks

vajaduseks“, ning see iseloomustab hästi tema olukorda. Olles küll pagulane, oli siiski võimalik tunda end vabana – „rahvusvahelise mehena“, kes Endel Kõks kahtlemata oli.

LISAD

Lisa 1

Eidari, 16. VII, 11.

Kirjalehti Arno Vihalemmale.

Minu viimane kirja sulle, "Kõikidele" kirjalehtidele, on juba saadetud ja ootamata. Kõikidele kirjalehtidele, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

1) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

2) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

3) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

4) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

5) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

6) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

7) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

8) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

9) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

10) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

Kirjalehti Arno Vihalemmale.

Minu viimane kirja sulle, "Kõikidele" kirjalehtidele, on juba saadetud ja ootamata. Kõikidele kirjalehtidele, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

1) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

2) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

3) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

4) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

5) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

6) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

7) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

8) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

9) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

10) Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud. Teie kirja, mis on juba saadetud, on juba saadetud.

Endel Kõksi kiri Arno Vihalemmale 16. juulil 1951. aastal

Lisa 2

Endel Kõks aprillis 1970. aastal

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Publitseerimata materjal

Eesti Kirjandusmuuseum

- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1951. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 9. augustil 1951. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 5. veebruaril 1952. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. mail 1952. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 25. juunil 1952. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. jaanuaril 1953. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. märtsil 1954. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. veebruaril 1955. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. detsembril 1955. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 26. septembril 1957. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 5. märtsil 1958. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. oktoobril 1958. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1958. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 9. detsembril 1958. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 1. veebruaril 1959. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. juunil 1959. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. novembril 1959. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. veebruaril 1961. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 21. veebruaril 1961. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 4. aprillil 1961. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 29. mail 1961. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 30. septembril 1961. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 6. aprillil 1962. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 7. aprillil 1962 KM EKLA, f. 322, n. 4, s. 14, lk. 8
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. juulil 1962. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. oktoobril 1962. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. oktoobril. 1962. EKM EKLA 2010/155
- E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. oktoobril 1963. EKM EKLA 2010/155

E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 12. novembril 1963. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1964. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 22. märtsil 1964. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 25. aprillil 1964. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. juulil 1964. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 18. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 30. jaanuaril 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 14. märtsil 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 16. aprillil 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 19. aprillil 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 28. augustil 1966. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 27. veebruaril 1968. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. märtsil 1968. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 17. augustil 1968. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 2. mail 1973. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 15. mail 1973. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 23. septembril 1977. EKM EKLA 2010/155
E. Kõksi kiri A. Vihalemmale 31. jaanuaril 1978. EKM EKLA 2010/155

Tartu Kunstimuseum

A. Vihalemma kiri E. Kõksile 3. juulil 1951. TKM TA, f. 3, n. 6, s. 217, lk. 9
A. Vihalemma kiri E. Kõksile 19. oktoobril 1962. TKM TA, f. 3, n. 6, s. 217, lk. 22

Raamatud

Andrus Johani oma ajas 1906-1941 / koost. Helene Mugasto-Johani. Tallinn: Kunst, 1998

Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 1. köide. 2. osa, Eesti kunst 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani / toim. I. Solomõkova ... [jt.]. Tallinn: Kunst, 1977
Joonsalu, Mare; Talvistu, Tiiu. *Pallas*. Tartu: Tartu Kunstimuseum, 2010

Kangro, Bernard. *Eesti Rootsis: ülevaade sõnas ja pildis*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1976

Kirme, Kaalu. *Muusad ei vaikinud : kunst Eestis 1941-1944*. Tallinn: Kunst, 2007

Kool, Ferdinand. *DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal*. Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999

Lucie-Smith, Edward. *Movements in art since 1945*. London: Thames and Hudson, 1979

Nurk, Tiina. *Kõrgem kunstikool Pallas 1919-1940*. Tallinn : Kunst, 1977

Artiklid

Abel, Tiina. „Pallase“ koolkonnast 1930. aastate kunstiprotsesside foonil. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* nr. 8, 1995

Asu-Õunas, Ene. Endel Kõksi vabagraafikast. – *Endel Kõks: vapruse, vabaduse ja rõõmuga! : [Näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012-24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Endel Kõks: „Vabadus on loomingu põhiline vajadus“. – *Eesti Päevaleht* nr. 98, 27.04.1963

Garza, R. T., Herringer, L. G. Social Identity: A Multidimensional Approach. – *Journal of Social Psychology* nr. 127, 1987

Kaelas, Lili. Eesti kunst Rootsis. Eesti ja Läti kunstinäitus Stockholmis. – *Kodukolle* veebr. 1946

Kangro-Pool, Rasmus. Prantsuse kunstinäitus. – *Postimees* nr. 91, 2.04.1939.

Kauri, Hans. Uue generatsiooni stardijoonel. – *Tulimuld* nr. 1, 1951.

Kirss, Tiina Ann. Kirjaniku maapagu: eksiili rõõmust ja vaevast. – *Methis* nr. 13, 2014

Kompus, Hanno. Kunsti sügisnäitus. – *Varamu* nr. 9, 1939

Kõks, Endel. A-propos Arno Vihalemm. – *Tulimuld* nr. 2, 1981

Kõks, Endel. Hääl valguse kaevust. – *Eesti Päevaleht* nr. 129, 8.06.1966

Kõks, Endel. Kaasaegse kunsti probleeme. – *Tulimuld* nr. 4, 1951

Kõks, Endel. Kilde Tartu profiilist: Tartu minevikust, olevikust, kirjanikest ja kunstnikest Pallase-päevilt. – *Tulimuld* nr. 2, 1962

Kõks, Endel. Lehekülgi kirjutamata päevikust. – *Tulimuld* nr. 5, 1957

Laaban, Ilmar. Neli pagulaskunstnikku panevad välja. – *Sõna* nr. 6, 1949

Lotman, Mihhail. Pagulus ja kunst. – *Kunst.ee* nr. 3, 2004

Mark, Reet. Endel Kõksi pagulasaastate maalidest. – *Endel Kõks: vaprase, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012 – 24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Meie kunstnike tee paguluses. Kirivestlus Eesti Kujutavkunstnike Keskuse esimehega [Eduard Rüga]. – *Meie Kodu* nr. 33, 20.08.1953

Ojamaa, Triinu ; Karu-Kletter, Kristel. Diasporaa-eestlaste enesekuvand muutuv maailmas. – *Methis* nr. 13, 2014

Pulk-Piatkowska, Reet. Endel Kõksi varasem looming. – *Endel Kõks: vaprase, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. november 2012 - 24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Somebody [Kõks, Endel]. New Yorgi kunstigaleriid. – *Eesti Päevaleht* nr. 44, 22.02.1968

Soonpää, Leo. Kunsti kevadnäitus. – *Uus Eesti* nr. 132, 20.05.1940

Talve, Ilmar. Halli horisondi ees. Mõtteid pagulaskirjanduse teest ja tulevikust. – *Sõna* nr. 5, 1949

Talvistu, Tiiu. Endel Kõks – kirjutav kunstnik. – *Endel Kõks: vaprase, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012 – 24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Tatar, Tõnis. Tartu kolmik – kolm teekonda Pallasest. – *Endel Kõks: vaprase, vabaduse ja rõõmuga! : [Näitus Tartu Kunstimuuseumis 14. nov. 2012-24. märts 2013 : kataloog]*. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Undusk, Jaan. Eesti, eksiil ja Välis-Eesti. – *Akadeemia* nr. 10, 2008

Üprus, H. Tartu kunsti-kevadnäitus. – *Postimees* nr. 105, 4.05.1942

Näitusekataloogid

Endel Kõks: vaprase, vabaduse ja rõõmuga! : [näitus Tartu Kunstimuuseumis 14 november 2012 - 24. märts 2013 : kataloog] / koost. T. Talvistu. Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2013

Eesti kunst paguluses : [näitus Kumu kunstimuuseumis 02.09.2010 - 02.01.2011,
Tartu Kunstimuuseumis 23.02.2011 - 01.05.2011 : kataloog] / koost. K. Koll, R.
Mark, T. Talvistu. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2010

Konfliktid ja pihtimused. Karin Luts 1904-1993 : näitus Tartu Kunstimuuseumis,
08.10.2004-01.05.2005 : kataloog / koost. M. Joonsalu, R. Mark, T. Talvistu.
Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2005

Correspondence between Endel Kõks and Arno Vihalemm: Endel Kõks as modern artist and refugee

Summary

The subject of my BA thesis is Endel Kõks, who was an Estonian artists, who most of his life lived in exile in Sweden Örebro. As he was opened minded and always looked for new innovations, he managed to continue with his work and organise several exhibitions, he became an important figure in cultural life of Estonians who lived in exile.

The first chapter of that thesis focuses on Endel Kõks's life and art creation in Estonia before and duaring German occupation. He started his art studies in artschool Pallas, where he developed innovative and opened mind. He had a great impact from French art, that can also be seen in his works. More decorative style and bright colours can be seen on following years. In 1944 many Estonians escaped from Soviet occupation and started living abroad. Firstly, Endel Kõks lived in Germany in displaced persons camp in Geislingen, where he was an important cultural promoter. In 1950 he moved to Sweden, where he was an active artists, became important figure in organising exhibitions of Estonian artists and also wrote articles that were published in Estonian journals in exile.

Starting a life in new country wasn't very easy. Many young artists had already started their career in homeland, but now found themselves in unfamiliar situation. With that, such problems like identity and acclimatising crises occurred. Artists had to find their place on new cultural field and that took a great effort. It was really important to have connections with other Estonians who were in the same situation. For artists it was essential to discuss about organising different art exhibitions, give advice and talk about everyday life problems. Endel Kõks had connections with many other artists including Arno Vihalemm.

The second chapter focuses on correspondence that two friends started in 1951 and gives an insight to the topics they discussed. Through their letters they mainly organised exhibitions, gave advice and sometimes criticised each other. Though

they were close friends Endel Kõks didn't write about his private life too much, while a lot can be read about financial situations. Though living far from home in exile was complicated and took an effort, he rarely had nostalgic thoughts. Based on his letters it seems that he didn't long for life that he left behind, he was rather focused on the future. However there were only few recalls of the times when he was still studying in Pallas. He also wrote about leaving behind the image of a refugee, which was a very important statement; about modern art problems and also about other colleagues, that he had met while traveling or who also lived in Sweden, giving his opinion on their work.

The third chapter focuses on living in exile and problems that were accompanied with that in general and the Endel Kõks's thoughts on that topic. The main difficulty for artists was to take part in local art exhibitions. At first it was easier and more important to advance the cultural life among Estonians. As time went on it became more necessary to participate in local art world with local artists. That was also the aim of Endel Kõks. He wanted to break free of the reputation of a refugee and wanted to become equivalent to Swedish artists. These thoughts he also mentions several times in his letters to friend Arno Vihalemm. But it was quite difficult to accomplish such intention. It is obvious that cooperation with Swedish artists was small, as there were quite few expositions organised together, though some changes can be seen as time went on.

The fourth chapter focuses on Endel Kõks's thoughts on modern art. Though living in exile was difficult for artists it gave inspiration and new topics to discuss about and to depict on paintings. As Endel Kõks had always been focused on innovations, modern art and knowledge, living in exile gave him an opportunity to develop these values. He was able to keep up with innovative thoughts and ways in art, he travelled a lot and that means he also saw art centres such as New York for example. He always wanted to discover and search for something new and it was also expressed in his artwork, furthermore he also expected that from others.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Grete Allandi**

(sünnikuupäev: 27. mai 1992)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
„Endel Kõksi ja Arno Vihalemma kirjavahetus: Endel Kõks kui moodne kunstnik ja pagulane“

mille juhendaja on **Tõnis Tatar**,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25. mai 2015